

EBU'L-FETH MUZAFFER EL-HATÎB'İN "ELFÂZ-I KÜFR" RİSALESİ

Murat MEMİŞ
Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir
Associate Professor, Dokuz Eylül University Faculty of Theology, İzmir
muratmemis70@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9805-4220

Öz

Tekfir meselesi tarih boyunca hem Kalam hem de Fıkıh ilimlerinin önemli konularından birisi olmuştur. Kime mümin kime kâfir denileceği sadece bir isimlendirme olmayıp, konu hem hukuksal hem de toplumsal açıdan ciddi sonuçlar doğuran bir problem olarak ele alınmıştır. Bu sebeple konuyla ilgili olarak pek çok yazı kaleme alınmıştır. Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb'in Elfâz-ı Küfr risâlesi bu konuda yazılmış müstakil eserlerden birisidir. Tekfirin metodolojisine değinmeden, söz ve davranış örnekleri üzerinden konuyu ele alan eser, pek çok meseleye temas etmektedir. Hanefî fıkhına göre yazıldığı anlaşılan söz konusu risale, alanındaki diğer eserlerle benzerlikler arz etmektedir. Bu çalışmamızda biz, muhtelif kütüphanelerde elyazması halinde bulunan Elfâz-ı Küfr risalesini üç nüshayı esas alarak tahkik edip günümüz okuyucusuyla buluşturmayı amaçladık. Ayrıca eserin içeriğini yeniden tasnif ederek tanıtımını yaptık. Risalede yer alıp küfre nispet edilen söz ve davranışları sekiz başlık altında topladık. Eserde konuların nasıl ele alındığını, yer yer karşılaştırmalar yaparak gösterdik. Hem tek tek meseleleri ele alırken hem de genel anlamda değerlendirmelerde bulunduk.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Fıkıh, Tekfir, Elfâz-ı Küfr, Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb.

THE TREATISE "AL-FÂZ AL-KUFR" OF ABU AL-FATH MUZAFFAR AL-KHATÎB

Abstract

The issue of "takfir" (to declare someone as an unbeliever), throughout the history, is one of the important subjects of both theology and Fiqh. It is not only a naming to whom called the "believer" or "unbeliever", but the issue has been dealt with as a problem that has serious consequences both legally and socially. For this reason, many articles have been written on the subject. Abu al-Fath Muzaffar al-Khatîb's work, "Alfâz al-Kufr", is one of the famous works on this subject. This work, through examples of words and behaviors touches on many issues of tekfir without explaining the methodology of it. This treatise has similarities with other works in the field and it is understood that it was written according to Hanafi jurisprudence. In this study, we have edited this work, based on three manuscripts in various libraries and aimed to introduce it to today's people. The words and behaviors that are included in the treatise, we took them in eight topics. We tried to show comparatively how the subjects were handled in the work. We made evaluations on each subject and in general.

Keywords: Theology, Fiqh, Takfir, Words of Disbelief, Abu al-Fath Muzaffar al-Khatîb.

Atf / Cite as: Memiş, Murat. "Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb'in "Elfâz-ı Küfr" Risâlesi". *Kader* 17/1 (Haziran 2019): 59-93.

Summary

Faith and blasphemy are two central concepts in terms of religious thought, which are basically theological but also have a sociological aspect. Both believing and denying appear to be individual preferences, and they have different counterparts within the social structure in which they occur. As a matter of fact, it is seen that there is a large area of *ijihad*, on the legal situations of apostate, which has been formed throughout the history.

Qur'an mentions those who are blasphemous after they enter Islam, because of some words spoken and actions done as well as those who have never accepted Islam. For this reason, Muslim scholars have dealt with this issue. In this regard, besides the many works on *alfâz al-kufr* and *takfir*, which have been written independently, we see that special chapters were also composed within the books of Fiqh. As a general assessment, these works are mostly concerned with the legal or social consequences of blasphemy and remind people of the things that they have to do in this situation.

In this study, we have examined on the work of Abu al-Fath Muzaffer al-Khatib "Risalah fi alfâz al-kufr" (a booklet of the words of blasphemy). This work is one of the most abundant manuscripts in Turkish libraries, after the work "Risalah fi alfaz al-kufr" of Bedr er-Rashid (d. 768/1366) and its commentary which was written by Ali al-Qari (d. 1014/1605). However in the research we conducted in the bibliographic works, we could not reach any name that was registered under the name of Abu al-Fath Muzaffar al-Khatib. Although there is no definitive information about the life of the author, it is possible to say that he was a Hanafi Turkic who lived in the Ottoman geography in the 17th century.

In the process of edition of the treatise, we based on three copies. These are (a) the copy of Ankara National Library Afyon Gedik Ahmad Pasha Collection, numbered 18018/2; (b) the copy of Ankara National Library Manuscript Collection, numbered 5573 and (c) the copy of Ankara National Library, Zile Public Library Collection, numbered 140/7. In addition to these three copies, we also used five more copies of manuscripts. During our study we tried to apply the rules of edition of ISAM. In the edited text, the page numbers shown in brackets are given according to the Zile copy. We showed the sources of verses and hadiths in the text. We also mentioned the problems related to the use of the evidence obtained from these sources.

The work begins by explaining the consequences of saying the words of blasphemy. According to this, the person who says these words turns into 'unbeliever', his good deeds becomes invalid and he gets divorced from his wife. Then, it is followed more detailed explanations about divorce.

Khatib considers the words of blasphemy in two categories in terms of their intensity. According to him, a part of these statements immediately removes him from the religion and separates his wife from him. And the other part makes her wife illegitimate until he asks God for forgiveness. Although there is the phrase "he becomes unbeliever" in many places in the text for who says the words of

blasphemy, in some places there are different expressions like "he is feared to become unbeliever" and "this is from words of blasphemy", and sometimes it is mentioned that "he asks the forgiveness of God and nothing else is required." This attitude of the author, in relation to the words of blasphemy, reminds the argument that such works are written to protect the people and to direct them to be more careful, not to say they are actually unbelievers.

While describing the words of blasphemy, the author generally prefers to mention the reasons why these words lead to blasphemy. These rationales are of a nature which are sometimes directly related to the indispensable religious knowledges and sometimes require some interpretations. As far as we can see, in these comments the author does not adopt a positive attitude in many places.

It is possible to collect the words of blasphemy mentioned in the tractate such as following: (1) The words which deny, underestimate or ridicule the existence, unity or attributes of God; (2) The words which mock the messengers of God and belittle them; (3) The words and behaviors that damage the belief that Islam is the true and ultimate religion revealed by Allah; (4) To deny or change the matters which are expressly/clearly declared as *haram* or *halal* in the original sources of Islam; (5) Denial, insult, mockery about the subjects of Islamic worships and practices; (6) To belittle knowledge and scholars, and to deride them; (7) To disparage the life after death or to claim to know what will happen hereafter; (8) To revile holy things and Muslims.

We should say that the inexplicit and general expressions, which allow for excessive interpretations during the processing of the subjects, are also included in Khatîb's tractate. While the faith and blasphemy are primarily theological concepts, we see that in the majority of the works on the *alfâz al-kufr*, including the tractate studied, there is a fiqh perspective at the center of the matter. In our opinion, this type of works rewrites the *alfâz al-kufr* issue over and over by considering historical and sociological conditions. Therefore, such a work gives an idea of religious-social sensibilities periodically.

Giriş

İman ve küfür, dinin iddiaları karşısında kişinin tavrını ifade eden, temelde teolojik olmakla birlikte sosyolojik karakteri de bulunan iki merkez kavramdır. Genel hatlarıyla belirtmek gerekirse iman, Hz. Peygamber (sas) tarafından vaz' edilen hakikatlere gönülden bağlanmayı, küfür ise bunun inkârını ifade etmektedir. Bireysel birer tercih gibi görünen her iki durumun da, meydana geldiği sosyal yapı içerisinde farklı karşılıkları bulunmaktadır. Nitekim dinden çıkan bir kimsenin (mürted) karşılaşacağı hukukî durumlarla ilgili tarih boyunca oluşmuş geniş bir içtihad alanının olduğu görülmektedir. Örneğin bu kişinin, malî tasarrufları, nikâh ve miras gibi medenî hukuku ilgilendiren hususlar ile İslâm toplumunda yaşama hakkı bulunup bulunmadığı ile ilgili tartışmalar bu bağlamda zikredilebilir.¹

Kur'an-ı Kerim'de, İslâm'ı hiç kabul etmeyenlerin kâfir olarak nitelenmesinin yanı sıra, İslâm'a girdikten sonra bazı söz ve eylemleri ile küfre dönenlerden de bahsedilmektedir: *"Bir şey söylemediklerine dair Allah'a yemin ediyorlar. Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve müslüman olduktan sonra küfre düştüler. Ayrıca başaramadıkları şeye (peygamberi öldürmeye) de yeltendiler. Sırf, Allah ve Resûlü kendi lütfu ile onları zengin kıldığı için intikam almaya kalktılar. Eğer tevbe ederlerse, kendileri için hayırlı olur. Şayet yüz çevirirlerse, Allah onları dünyada ve ahirette elem dolu bir azaba çarptıracaktır. Artık onlar için yeryüzünde ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır."* (Tevbe, 9/74). Diğer bir takım rivayetlerin yanında, bu âyetin Tebuk seferi sırasında Medine'de bulunan ve Peygamber Efendimiz hakkında onun yalancı olduğunu ima eden, sonra da böyle bir şey söylemediğine dair yemin eden Celâs b. Süveyd hakkında nâzil olduğu aktarılır.² Âl-i İmrân, 3/106; Tevbe, 9/66 âyetlerinde, iman ettikten sonra küfre düşenlerden bahsedilir. Bakara, 2/217 âyetinde ise Müslüman iken dininden dönme "irtidâd" kavramı ile isimlendirilir.

Tevbe, 9/74 âyetinde yer alan "kelimete'l-küfr" tabirinin, elfâz-ı küfr türü eserlerin yazılmasında başlangıç noktası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Müslüman olduğunu söyleyen bir kişinin söylemiş olduğu bazı sözlerin onu İslâm'dan çıkarabileceği kabulü mezkur âyetin beyan ettiği bir hükümdür. Öyleyse, hangi söz veya eylemlerin Müslüman bir kişiyi inancından ettiği meselesi üzerinde durulmaya değerdir. Bu bağlamda, müstakil olarak kaleme alınmış elfâz-ı küfr ve tekfir meselesini işleyen pek çok eserin yanında özellikle Fıkıh kitaplarında konuyla ilgili özel bölümler ihdas edildiğini görmekteyiz. Genel bir değerlendirme olarak söylemek gerekirse, söz konusu eserler, çoğunlukla küfre düşmenin doğurduğu hukukî sonuçlarla ilgilenmişler, bu durumdaki kişilerin yapması gereken hususları hatırlatmışlardır.

¹ Bk. İrfan İnce, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 09.04.2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#1>. Mürtedin cezalandırılmasıyla ilgili hükmün teşrii, fıkıh ekollerinin büyük çoğunluğuna göre "dinin muhafazası" olarak açıklanırken, Hanefiler "mürtedin Müslümanlara karşı savaşma durumu" olarak belirtmişlerdir (İnce, "Ridde"); ki her iki gerekçe de toplumsal durumlarla ilgilidir.

² Ahmet Saim Kılavuz, "Elfâz-ı Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 04.02.2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/elfaz-i-kufur>.

Hangi söz ve davranışların küfre nispet edileceği konusu oldukça geniş bir yelpazade ele alınmıştır. “Hz. Peygamber (sas)’in Rabbinden getirdiği zarurî olarak bilinen hususların inkâr” tekdirde temel bir prensip olarak kabul edilmekle birlikte, dolaylı veya dolaysız bir şekilde bu sonucu doğurduğu düşünülen konular ile pratiğe yönelik somut örneklerin zikredilmesi de meselenin boyutlarını bir hayli artırmıştır. Dolayısıyla tümel hükümlerden tikel uygulamalara uzanan geniş bir literatür karşımızda durmaktadır.

Konunun tarihsel boyutuna bakacak olursak, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanmaya başlayan fitnelere bağlı olarak, Hâricîlerin günah işleyenlerin durumları hakkında ortaya koydukları sert ve olumsuz tavırlar, iman ve küfür tartışmalarını alevlendirmiş görülmektedir. Bir taraftan Hâricîlerin dışlayıcı, diğer taraftan da hâlis Mürcie’nin lâkayt tutumları karşısında Ebû Hanîfe’nin, daha sonraları Ehl-i Sünnet’in genel söylemini oluşturan, ilmî ve dengeleyici tavrı, bu konunun özellikle Hanefîler arasında ayrıntılı bir şekilde ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Erken dönemden itibaren yazılan Fıkıh kitaplarında konuyla ilgili özel bölümler olduğu görülmektedir. Elfâz-ı küfür konusunun en meşhur yazarlarından Bedr er-Reşîd Muhammed b. İsmâ’il (ö. 768/1366) konuyla ilgili kaleme aldığı eserinde, alıntı yaptığı Hanefî Fıkıh kitaplarının bir listesini sunar.³ Osmanlı döneminde de Fıkıh ve Akaid kitaplarının bir bölümü olmasının yanında konuyla ilgili müstakil eserlerin yazımı devam etmiştir.⁴

- ³ Söz konusu eserler yazarın kendi sıralamasına göre şöyledir: 1. Burhaneddin Mahmud b. Ahmed el-Merğînânî (616/1219), *Kitâbü’l-Muhtâ*; 2. Hüsameddin Muhammed b. Osman (?), *el-Kâmil fi’l-Fetâvâ*; 3. Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (542/1147), *Hülâsâtü’l-Fetâvâ*; 4. Zahîrüddin Ebû Bekir (619/1222), *el-Fetâvâ’z-Zahîriyye*; 5. Tâhir Kâsım b. Ahmed el-Havârizmî (771/1370), *Cevâhiru’l-Fıkıh*; 6. Burhaneddin Mahmud b. Ahmed el-Merğînânî, *Tetimmütü’l-Fetâvâ*; 7. Muhammed b. İbrahim el-Husayrî (505/1111); *el-Hâvî*; 8. Ahmed b. Muhammed el-Ezî (321/933), *Şerhu’t-Taḥâvî*; 9. Hüsameddin el-Hanefî el-Maktûl (536/1142), *el-Fetâvâ’s-Suğrâ*; 9. Fahreddin Hasan Kâdîhân (592/1196), *Fetâvâ’l-Kâzîhân*; 10. Ebu Bekir Ali b. Miskeveyh (421/1030), *Fevzü’n-Necât*; 11. Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir (522/1128), *Mecma’u’l-Fetâvâ*; 12. Nasîrüddin Ebu’l-Kâsım (556/1161), *el-Mültekat*; Ebu’l-Mu’in en-Neseî (508/1114), *Bahru’l-Kelâm*, bk. Muhammed b. İsmail Bedr er-Reşîd, *Elfâzu’l-küfr*, (*el-Câmi’ fi elfâzi’l-küfr* içinde), tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâfi’d-Devliyye, 1999), 19-21; Ali el-Kârî, *Şerhu Elfâzi’l-küfr*, tah. Et-Tayyib b. Ömer eş-Şankîti, (Riyad: Daru’l-Fazîleh, 2002), 112-113.
- ⁴ Örnek olarak şu eserleri verebiliriz: 1. Muhammed b. İsmail Bedr er-Reşîd (768/1366), *Elfâzu’l-küfr*; 2. İbn Hacer el-Heytemî (973/1567), *el-İlâm bikavâ’i’l-İslâm*; 3. Kâsım b. Selaheddin el-Hanefî (1109/1698), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*; 4. Tâcüddin Ebu’l-Meâlî Mes’ûd b. Ahmed (?), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr* (bu eserlerin tahkikli basımı için bk. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, *el-Câmi’ fi Elfâzi’l-küfr*, Kuveyt: Dâru İlfâfi’d-Devliyye, 1999); 5. Ahîzâde Yusuf Efendi (905/1500), *Hediyetü’l-Mehdiyyîn*, 6. Ebû Ali Çelebi (?), *Risâle fi Beyâni Elfâzi’l-küfr*, 7. Kemalpaşazâde (940/1534), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*, 8. Ganîm el-Bağdâdî (1032/1623), *Hışnu’l-İslâm fi Elfâzi’l-küfr ve’l-akâid*, 9. Nuh. Mustafa el-Konevî (1070/1659), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*, 10. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî (1310/1893), *Câmi’u’l-Mütûn*, (geniş bilgi için bk. Muharrem Kuzey, Osmanlı’da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt 14, sayı 27, 2016, 203-231); 11. İmam Birgîvî (981/1573), *Tarikat-i Muhammediyye*; *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*; 12. Ali el-Kârî (1014/1605), *Şerhu Elfâzi’l-küfr*; 13. Abdürrezzâk b. Mustafâ el-Antâkî (1117/1705), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*; 14. İshâk el-Bâbüki (?), *Risâle fi Beyâni Elfâzi’l-küfr*, 15; 15. Kâsım b. Kurtluboga el-Hanefî (879/1474), *Risâle fi Elfâzi’l-küfr*.

Bu çalışmamız kapsamında biz, Bedr er-Reşîd'in *Risâle fî Elfâzi'l-Küfr* ile Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)'nin bu esere yazdığı *Şerh*'ten sonra Türkiye yazma eser kütüphanelerinde nüshası en çok bulunan eserlerden biri olan Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb'in *Risâle fî Elfâzi'l-küfr* adlı çalışmasını ele aldık. Söz konusu eserin mevcut nüshalara göre yapılan tahkikinin yanı sıra eserin içeriği ile ilgili bir değerlendirme de bu çalışmamız kapsamında yer alan hususlardır. Konuya öncelikle Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb ve tahkikte esas alınan yazma nüshalar hakkında bilgi vererek başlamak istiyoruz.

Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb

Bibliyografik eserlerde yaptığımız araştırmada, Ebu'l-Feth Muzaffer el-Hatîb adıyla kayıtlı herhangi bir isme ulaşamadık.⁵ Diğer taraftan bu isim, elfâz-ı küfr risaleleri üzerinde yaptığımız bibliyografik araştırmada yazarlar listesinde de yer almamaktadır. Risalenin başında kendisinden eş-Şeyhü'l-İmâm olarak bahsedilen ve risalesi muhtelif kütüphanelerde bulunan birisinin bu şekilde meçhul kalması oldukça garip görünmektedir.

Bibliyografik eserlerin Hatîb'ten bahsetmemelerine rağmen, tahkik ettiğimiz risalesinde onun hakkında az da olsa bazı bilgileri çıkarsamak mümkün olmuştur. Söz konusu eserde kendisine atıfta bulunulan Trakya bölgesinde çeşitli kadılık ve kazaskerlik görevlerini yerine getirmiş, *Câmî 'u'l-fuşûleyn*'in yazarı Şeyh Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420) ile Kadri Efendi olarak bilinen *Vâkı'atü'l-müftîn*'in müellifi İstanbul müderris ve kazaskerlerinden Abdülkâdir b. Yusuf (ö. 1084/1674)'un yaşadıkları dönem dikkate alındığında Hatîb'in miladî XVII/hicrî XI. yüzyıldan önce yaşamış olma ihtimali söz konusu değildir. Ancak bu bilgilerin geçtiği bölümün risaleye sonradan eklenmiş olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Diğer taraftan Ankara Milli Kütüphane 9376 numaralı nüshanın 1076/1666 senesinde, Tokyo nüshasının ise 1089/1678 tarihinde istinsah edildiği bilgisi ise, bize yazarın 1600'lü yıllarda İstanbul veya civarında yaşamış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu göstermektedir. Risalede atıfta bulunulan bu isimlere ek olarak Ebû Hanife, İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed, Ebu'l-Mehâsin Kâdîhan gibi Hanefî mezhebinin önde gelen isimlerinin de zikredilmesine bakarak, Hatîb'in Hanefî olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ek olarak, diğer nüshalarda "müseycid" olarak kaydedilen kelime, Zile nüshasında Türkçe olarak "mescidcik" şeklindedir. Bütün bunlara bakarak yazar Hatîb'in 17. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşamış Hanefî bir Türk olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

⁵ Bu eserlerden bazıları şunlardır: Taşköprüzâde, *Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyli*; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn, İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn*; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*; Mehmed Süreyya, *Sicill Osmânî*; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*; *Osmanlılar Ansiklopedisi* (YKY). Ayrıca İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-Terâcim*'i gibi daha eski dönem Hanefî tabakat kitapları da taranmıştır.

Elyazmaları ve Tahkik Notları

1. Ankara Milli Kütüphane Afyon Gedik Ahmed Paşa koleksiyonu, 18018/2 numarada kayıtlı nüshadır. Biz bu nüshayı tahkikte (İ) harfiyle gösterdik. Bu nüshada diğer bazı nüshalarda yer alan “tecdîd-i iman duası”ndan sonraki fasl kısmı bulunmamaktadır. Bununla birlikte risâlenin hemen arkasından yazarı belli olmayan, elfâz-ı küfür konusunu işleyen başka bir risâle gelmektedir. Risâlenin hangi tarihte kimin tarafından istinsah edildiğine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.
2. Ankara Milli Kütüphane Yazma Eserler koleksiyonu, 5573 numarada kayıtlı nüshadır. Biz bu nüshayı tahkikte (ا) harfiyle gösterdik. Ferağ kaydında eserin İbn Abdülhakim olarak bilinen Muhammed el-Çemâşi tarafından 1292/1875 senesi Ramazan ayında yazıldığı notu mevcuttur. Bu nüshada tecdîd-i iman duasından sonraki fasl kısmı bulunmaktadır.
3. Ankara Milli Kütüphane Zile İlçe Halk Kütüphanesi koleksiyonu, 140/7 numarada kayıtlı nüshadır. Eser, bir mecmuanın 66b-71b sayfaları arasında 5 varaklıktır. Biz bu nüshayı tahkikte (ج) harfiyle gösterdik. Kütüphane kaydında eserin Halil b. Mustafa b. Süleyman tarafından istinsah edildiği belirtilmekle birlikte hangi yılda yazıldığına dair bir kayıt mevcut değildir. Bu nüshada tecdîd-i iman duasından sonraki fasl kısmı bulunmaktadır.
4. Ankara Milli Kütüphane Yazma Eserler koleksiyonu, 9376 numarada kayıtlı nüshadır. Nüshanın ilk sayfasından (90b) sonraki sayfaların bu mecmuadan kopmuş olduğu anlaşılmaktadır. Zira ikinci sayfa olarak görülen ve üzerine sonradan 91 yazılan varak, diğer nüshalardaki son varaktır. Dolayısıyla eserin çok büyük bölümü mevcut değildir. Bununla birlikte eserin ferağ kaydında Muhammed b. Yusuf tarafından 1076/1666 yılında istinsah edildiği belirtilmektedir. Son sayfadan anlaşıldığına göre bu nüshada, tecdîd-i iman duasından sonraki fasl bölümü yer almaktadır.
5. Ankara Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmed Paşa koleksiyonu, 17964 numarada kayıtlı 249b-251a sayfaları arasında 2 varaklık bir nüshadır. Eserin kim tarafından ve ne zaman istinsah edildiği belli değildir. Bu nüshada da, diğer nüshaların son kısmında yer alan fasl bölümü yoktur.
6. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 916/1 numarada kayıtlı 1b-7b sayfaları arasında yedi varaklık nüshadır. (ا) ve (ج) nüshaları gibi tam bir nüshadır. Eserin ferağ kaydında 1136/1723 yılında istinsah edildiği belirtilmekle birlikte müstensih hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.
7. Süleymaniye, Reisülkütab koleksiyonu 1199 numarada kayıtlı, 266b-270a sayfaları arasında 4 varaklık bir nüshadır. Eser tecdîd-i iman duası ile bitmekte olup ek fasl kısmı mevcut değildir. Eserin kimin tarafından ve ne zaman istinsah edildiğine dair bir kayıt da mevcut değildir.
8. İnternette ulaştığımız bir diğer nüsha da Tokyo Üniversitesi, Şarkiyât Kültürü Enstitüsü kütüphanesinde (1061.txt) yer almaktadır. Söz konusu nüsha yedi sayfadan oluşmaktadır. Bu yazmada da (İ) nüshasında olduğu gibi son bölüm olan

fasl kısmı mevcut değildir. Ferağ kaydında eserin 4 Rebiülevvel 1089/26 Nisan 1678 tarihinde tamamlandığı kaydedilmektedir. Kütüphane kaydında eserin baş tarafının Berlin 2164 ve 2165 numarada kayıtlı yazmalar ile aynı, ancak son kısmın farklı olduğu, yazarın ise tanınmadığı belirtilmektedir.

Risâlenin tahkikinde yukarıda belirttiğimiz üzere üç nüshayı esas aldık. Bununla birlikte, gerekli gördüğümüz yerlerde diğer nüshalardan da istifade ettik. Çalışmamız sırasında İsam'ın tahkik kurallarını uygulamaya çalıştık. Tahkikli metinde parantez içerisinde gösterilen varak numaraları Zile (ج) nüshasına göre verilmiştir. Metin içerisinde geçen âyet ve hadîsleri tahrir ettik. Naklî delillerin kullanılmasında ortaya çıkan bazı problemlere yeri geldikçe değindik.

Tecdîd-i iman duasından sonra bazı nüshalarda bulunan ek fasl kısmı, kanaatimize göre metne sonradan eklenmiş, orijinal esere ait olmayan derleme bir bölümdür. Orijinal bölümün bir dua ile bitirilmiş olması ve fasl bölümünün üslubunun belirgin farklılığı bu kanaatin oluşmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte mevcut sekiz nüshadan dördünde yer alıyor olması, bu bölümün esere dâhil olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Tahkik sırasında, orijinal metinde ardı ardına gelen meseleleri birbirinden ayırıştırarak maddeler halinde kaydettik. Dolayısıyla rakamlarla ifade edilen maddeler bizim tasarrufumuzdur. Aşağıda yer alan değerlendirme bölümünde belirtilen madde numaraları, tahkikli metinde gösterilen numaralardır.

1. Risâlede Yer Alan Elfâz-I Küfr Konuları

Risâle, hamdele ve salve kısımları olmaksızın doğrudan küfür lafızlarını söylemenin doğurduğu sonuçları açıklayarak başlar. Buna göre bu sözleri söyleyen, kâfir olur, âmeleri düşer ve karısı kendisinden boş olur. Ardından boşanma ile ilgili daha ayrıntılı açıklamalar gelir. Bu durum, konuya bakıştaki ana perspektifin, fikhî olduğunu ve zikredilme sıklığına bakılacak olursa eşinden ayrılma problemi olduğu görülmektedir.⁶ Nitekim yazar, Ehl-i Sünnet kelimalarının belirttiğinin aksine "Kim, kalbi imanla mutmain olduğu halde, diliyle boyun eğerek küfre girse, kâfir olur. Kalbindeki fayda vermez. Zira kâfir, sadece konuşmasıyla bilinir. Şayet küfür konuşursa hem bizim hem de Allah'ın katında kâfir olur" (md. 46)⁷ diyerek fikhî bakış açısını esas aldığını belirtmiş olmaktadır. Söz konusu sonucun önemsiz olmadığını kabul etmekle birlikte, "bir Müslümanın dinden çıkması" sonucunun daha büyük bir ehemmiyeti hak ettiğini düşünüyoruz. Zira iman, kişinin var oluşunun en anlamlı unsuru olarak, dünya ve

⁶ Benzer bir durum için bk. İbn Hacer el-Heytemî, *el-İ'lâm bi'kavâ'it'i'l-İslâm, (el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr içinde)*, tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâzi'l-küfr, 1999), 172-174; Kâsım b. Selahaddîn el-Hanefî, *Risâle fi Elfâzi'l-küfr, (el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr içinde)*, tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâzi'l-küfr, 1999), 376-378; Tâcüddin Ebu'l-Meâlî Mes'ûd b. Ahmed, *Risâle fi Elfâzi'l-küfr, (el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr içinde)*, tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâzi'l-küfr, 1999), 429-431.

⁷ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 23. İki eserdeki lafızlar büyük oranda benzerdir. Bedr er-Reşîd, bu görüşü meşhur Hanefî fakih Muhammed b. İbrahim el-Husayrî (505/1111)'nin *el-Hâvî* adlı eserinden aktardığını kaydeder.

âhiret sergüzeştinin ana mihverini teşkil etmektedir. İmanı, sanki bir kulüp üyeliğinin doğurduğu avantajlar şeklinde ele almanın, henüz işin başında büyük bir kayıp olduğu kanaatindeyiz.

Diğer taraftan Hatîb, küfür lafızlarını, içeriklerinin şiddeti bakımından iki kategoride değerlendirmektedir. Ona göre bu lafızlardan bir kısmı onu hemen dinden çıkarır (irtidâd) ve eşini ondan ayırır. Bir kısmı ise, Allah'a istiğfar edinceye kadar hanımını ona haram kılar. Bu ikinci kategori, fikhî açıdan doğru olmayan bir beyan içermektedir. Zira önce kişinin eşini kendisine haram kılan ve ardından istiğfar etmekle ortadan kalkan herhangi fikhî bir durum yoktur. Muhtemelen yazar burada, küfrü gerektiren kesin hususların dışında şüpheli durumları kastetmiş olmalıdır. Nitekim metin içinde çoğu yerde "kâfir olur" ibaresi bulunmakla birlikte, bazı yerlerde "küfründen korkulur" ve "bu, küfür lafızlarındadır" gibi farklı ibareler bulunmakta ve zaman zaman da "Allah'a istiğfar eder, başka bir şey gerekmez" hükmü bildirilmektedir. Yazarın bu tavrı, küfür lafızları ile ilgili olarak, bu tür eserlerin halkı sakındırmak ve onları daha dikkatli davranmaya yönlendirmek için yazıldığı, yoksa gerçekten küfür olmadığı şeklindeki tartışmayı hatırlatmaktadır.⁸ Bununla birlikte lafızlardaki bu çeşitlilik, farklı tehlike durumlarına işaret eden ve şüpheli hususlardan sakındırmaya çalışan ifadeler olarak da görülebilir.

Küfür lafızlarını sıralarken yazar, genellikle bu sözlerin küfrü doğurma nedenlerini de belirtmeyi tercih etmektedir.⁹ Bu gerekçeler, bazen dinden olduğu zarurî olarak bilinen hususlarla doğrudan bağlantılı, zaman zaman da bir takım yorumlamaları gerektiren bir nitelik taşımaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla, söz konusu yorumlarda yazar, çoğu yerde olumluya yorma tavrını benimsememektedir. Oysa ki, elfâz-ı küfür risalelerinde kendisine sıklıkla atıfta bulunulan meşhur Hanefî fakihlerden biri olan Bezzâzî, tekfire konu olan bir meselede, kişinin küfre nispet edilmesine götüren pek çok taraf varken, buna karşı olan tek bir taraf olsa bile âlimin bu yönde karar vermesi gerektiğini söyler.¹⁰ Diğer bir ifadeyle, açık bir inkâr söz konusu değilse, kişinin lehine olacak yorumları tercih etmek evlâdır. Hatîb'in yorumlarında bu hususun çoğunlukla dikkate alınmamasının, olabilecek en kötü sonucu hatırlatma ve ikaz etme gayesine yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Diğer taraftan bazı yorumların, toplumda meydana gelebilecek olumsuz durumlar için bir ön alma şeklinde değerlendirilmesi de mümkündür. Yeri geldikçe bunlara temas edeceğiz. Şimdi elfâz-ı küfre dâhil edilen meseleleri belli başlıklar altında toplayarak sunacağız. Madde olarak zikredilen numaralar, tahkikli metinde geçen sıra numaralarıdır.

⁸ Said Nuri Akgündüz-Zübeyir Bulut, "Akâidden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017): 904.

⁹ Bedr er-Reşîd (768/1367), küfür gerekçelerini üç maddede toplar: a) istihzâ (alay), b) istihfaf (küçümseme-tahkir), c) istihlâl (haramı helal sayma); bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 21-22.

¹⁰ Bk. Hafızüddin el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, (*Fetâva'l-Hindiyeye* içinde), (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emriyye, 1310), 6: 321.

1.1. Allah Tasavvuru

Allah Teâlâ'nın varlığı, birliği ya da sıfatlarını inkâr, istihfaf veya istihzâ etme anlamı taşıyan sözler bu kategoride değerlendirilmektedir. Örneklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

"Sen bana zulmettin, Allah da sana zulmetsin" sözü, Allah Teâlâ'nın zulmettiği, dolayısıyla zâlim olduğu iddiasını içermektedir. Bu da "*Allah kullarına karşı zâlim değildir*" (Fussilet, 41/46) âyetine açıkça aykırıdır (md. 1). Mümin birine "Allah senin imanını alsın" demek (md. 3) de böyledir.¹¹ Zira kuldan iman almak zulümdür. "Allah seni insanlara zulmetmen için yarattı" veya "Allah seni zulüm için yarattı" diyen de, kâfir olur (md. 8). Bu sözlerin ortak noktası Allah Teâlâ'ya atfedilmesi dinen ve aklen mümkün olmayan, eksiklik ve kusur ifade eden anlamlar içeriyor olmalarıdır. Bu sözler başka maksatlar için söylenmiş olsa bile, açık anlamları İslâm'ın beyan ettiği Tanrı tasavvuruna aykırıdır.

"Başına hiç müsibet gelmemiş bir mümine 'sen Allah'ın unuttuğu kimselerdensin' demek, küfrü gerektirir. Zira Allah müminleri unutmaz. Hakkında konuşulan kişi kâfir ise, bu durumda ihtilaf söz konusudur. Bazıları bu durumun da küfür olduğunu söyleseler de, daha doğru olan bunun küfür olmadığıdır. Zira '*Onlar Allah'ı unuttular, Allah da onları unuttu*' (Tevbe, 9/67) âyetinde belirtildiği üzere kâfir Allah'ın unuttuğudur" (md. 2). Yazar burada, "unutma" tabirinin Allah hakkında hakikî manada kullanılmayacağını; onun mecâzî bir ifade olduğunu, dolayısıyla bu konunun te'vil edilmesi gerektiğini dikkate almamıştır. Buna bağlı olarak âyette yer alan "unutma" durumunun mümin veya kâfir açısından farklı olmadığı gözden uzak tutulmaması gerekir. Ayrıca elfaz-ı küfür olarak belirtilen sözde geçen unutmama ile âyette beyan edilen unutmama tamamen başka maksatlara yöneliktir. İkisini birbirine kıyaslamak kanaatimizce doğru değildir.

Kader ve Allah'ın takdiri ile ilgili hususlar da bu bölümde değerlendirilebilir. Hatîb "Allah Teâlâ'nın şunu şöyle takdir etmesi gerekirdi" ya da "Allah Teâlâ'nın emri şöyle olmalıydı" diyen kâfir olur; çünkü o Allah'ın hükümünü ta'n etmiş, onun tedbir ve takdirinin azlığını ileri sürmüştür" (md. 19) der. Benzer bir şekilde "umduğumun fazlası Allah'tan, azı sendendir" (md. 5) demek de küfrü gerektirir. Zira ona göre bu, "*Yerde bir ilah, gökte bir ilah var*" (Zuhuruf, 43/84) demek gibidir. Ayrıca her ne kadar daha hafif olsa da kişi "umduğum, Allah'tan ve sendendir" dese, yazara göre yine küfründen korkulur. Allah'ın takdirine açıkça karşı çıkmak da böyledir: Örneğin birisi "Falancanın çok nimeti var, ben ise bunlara sahip değilim" dese, bir başkası da ona "bu Allah'ın hükmü, Allah seni sevmiyor, öyleyse O'nunla savaş" diye cevap verse, cevap veren kâfir olur (md. 10). Takdire rıza göstermemekle ilgili başka bir örnek ise şöyle kaydedilmiştir: "Bir kimse, zengin birini görse ve "ben bu kismete razı değilim" dese, kâfir olur ve Allah Teâlâ'dan berî olur" (md. 41). Hatîb burada, insanların zenginlik-fakirlik ile ilgili durumlarının, insanların kendi yapıp etmeleriyle oluşabileceğini, hırsızlık, yağma,

¹¹ Bedr er-Reşîd burada bir istisna getirerek, bu sözün, Allah'a karşı cüretkâr davranması ve zulmünde ileri gitmesi sebebiyle zâlime karşı söylenmesinin küfrü gerektirmediğini ifade eder, bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 60-61.

tefecilik, haksız irtikap gibi gayr-ı meşru yollarla insanların maddi feraha kavuşabileceğini ve dinî/ahlakî/hukukî olanın bu gibi durumlara itiraz etmek olduğunu hesaba katmamış görünmektedir. Zira hiçbir istisna getirmeden insanların gelir dağılımına rıza göstermenin dinin en temel değerlerinden olan adalet ilkesini zedelediği aşikârdır. Gelir dağılımını sistematik olarak bozan düzenler de böyle değerlendirilmelidir.

Benzer bir durumla ilgili olarak Hatîb şu kaydı aktarır: “Falanca hayatta olduğu sürece bana gam keder yok” dese, bu küfür kelimesidir, istiğfar eder (md. 22). Bu madde Allah’tan başkasına güvenme, yaşantısından, geleceğinden emin olma gibi hususların imanî bakış açısından uygun olmadığını hatırlatmaktadır.

Ebu’l-Feth Muzaffer Allah’tan korkma ile ilgili ise şöyle bir örnek verir: “Bir kimse bir başkasına ‘Allah’tan korkuyor musun?’ diye sorsa, o da kızgın bir halde iken ‘Allah’tan korkmuyorum’ dese kâfir olur (md. 43).¹² Kişinin bu sözü söylerken neyi kastettiği, sözün sonuçları açısından son derece önemlidir. Başkaca özel durumlar söz konusu değilse, Allah’a karşı gelmekten korkmamayı kendisi için bir meziyet gören kimsenin küfründe şüphe yoktur.

İnsan açısından gayb olan meseleleri bilme iddiası da küfür sözler arasında gösterilmektedir. Zira böyle bir iddia, epistemik bir dayanağı olmadığı gibi, gaybın sadece Allah tarafından bilindiğini ifade eden âyetlere¹³ de aykırı bulunmuştur. Örneğin “birisi ‘kayıp olan falanca, zarar etti veya zengin oldu, ya da hastalandı ya da bugün gelecek’ dese, ve Allah’ın kaza ve kaderi onun dediği gibi cereyan etse, bir başkası da ona ‘sen gaybı biliyor musun?’ dediğinde ‘evet’ dese kâfir olur. Çünkü o gaybı bildiğini ileri sürmüştür. Bir de Allah’tan başka ilah olduğunu ileri sürdüğü için kâfir olduğu söylenmiştir” (md. 20). Dua ile talep ettiği şeyin kendisine verileceğini bildiğini iddia eden kimsenin durumu da böyledir (md. 57).

1.2. Peygamberler

Bu başlık altında yer alan örnekler genel olarak peygamberleri küçük görme, onlarla alay etme hususları ile bunları ima eden beyanlardır. Örneğin yazar “Hz. Peygambere ait bir kıla ‘kılçık’ dese, küfründen korkulur. Çünkü o, peygambere ait bir kılı hakir görmüştür” (md. 6, md. 44) der. Burada önemli olan Hz. Peygambere ait kılın niteliği değil, bunun üzerinden bir küçümsemenin ona yöneltilmiş olmasıdır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi burada da sözün söyleniş maksadı son derece önemlidir. Zira küçültme sigaları bazen dilde, aşağılamak için değil, sevimli göstermek, merhamet duygusunu ifade etmek için de kullanılır.

Diğer bir örnek Hz. Âdem ile ilgilidir: “Eğer Âdem cennetteki ağaçtan yemeseydi, başımıza bunlar gelmezdi” dese, kâfir olur. Zira Âdem (as)’in ilk hallerinin yanlışlığını ve aklının azlığını ileri sürmüştür. Ayrıca Allah’ın takdirine de razı olmamış, kazasına iman etmemiştir” (md. 27). Bu örnekte Hz. Âdem’i küçük görme sebebinin yanına, ilahî takdir ile ilgili bir husus eklenmiştir ki bu, Hz. Âdem

¹² Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu’l-küfr*, s. 65.

¹³ Örneğin bk. Âl-i İmrân, 3/179; Mâide, 5/109, 116; En’am, 6/59; Yunus, 10/20; Neml, 27/65 vd.

kıssasında anlatılan "emre itaatsizlik" in, kaçınılmaz olduğu fikrini barındırmaktadır. Bu ise, söz konusu kıssanın nasıl anlaşıldığı meselesiyle ilgili olarak yorumu açık görünmektedir.

Hız. Peygamber'in sünnetine karşı tavır takınmak da küfür sebepleri arasında gösterilmiştir: Örneğin "Dişleri fırçalamak peygamberlerin sünnetidir' diyen birisine 'evet öyledir, fakat ben fırçalamıyorum' dese, kâfirdir. İstiğfar etmesi gerekir, başka şey gerek yoktur" (md. 29). Görebildiğimiz kadarıyla Hatîb burada, sünnete uymamayı değil sünnete karşı tavır takınmayı esas almış olmalıdır. Nitekim o, bu maddenin devamında "Mukâtil b. Süleyman'dan rivayet edilmiştir ki: kişi diş fırçalamanın peygamberlerin sünneti olduğunu inkar etse, peygamberlere savaş açan kimse gibi olur. Bu ise küfürdür" der. Bu durumda ise mesele, dinden olduğu zarurî olarak bilinen bir hususun inkarı olması bakımından küfür ile ilişkilendirilmektedir.

Ebu'l-Muzaffer, küfür olup olmadığı tartışmalı olan bu hususların yanında peygamberlerle ilgili küfür olduğu açık olan hususları da beyan eder: "Bir kimse Allah'a, herhangi bir peygambere, Tevrat'a, İncil'e, Zebur'a, Furkân'a veya Allah'ın kelamına sövse, kâfir ve mürted olur. Katli ve karısından ayrılması helal olur. Eğer sonradan Müslüman olsa, Müslümanlığı sahih olur, ancak önceki amelleri düşer. Ridde'den sonra eşini boşasa, sonra da Müslüman olsa talak vaki olmaz" (md. 34); "Kim kalbiyle Peygambere nefret irade ederse, kâfir olur" (md. 45).

1.3. İslâm ve Diğer Dinler

Kişinin kendi veya bir başkasının Müslümanlığı hakkında şüphe etmesi, hafife alması ya da alay etmesi ile ilgili meseleler bu kategoride yer almaktadır. Genel olarak belirtmek gerekirse İslâm'ın Allah tarafından gönderilmiş hak din oluşu inancını zedeleyen söz ve davranışlar küfür olarak değerlendirilmektedir. Örneklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

"Mümin miyim değil miyim bilmiyorum' ya da 'ben mürtedim' gibi sözler (md. 4) küfrü gerektirir. Zira bu sözleri söyleyen imanında şüphe etmiş veya onu inkâr etmiştir; bu ise küfürdür. Özellikle Hanefîler imanda şüphe konusunda oldukça titiz davranmışlar, iman ile ölme arzusunu ifade eden 'ben inşallah müminin' sözünü bile imanda şüphe olarak yorumlamışlardır.¹⁴ "Ben mülhidim/dinsizim" diyen birisinin, mülhidin dinsiz demek olduğunu bilmemesi özür kabul edilmez (md. 59).¹⁵

¹⁴ Beyâzîzâde, *Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 113-114; Ebû Mansur Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İsam Yayınları, 2002), 505. Bedr er-Reşîd, herhangi bir te'vil ortaya koymaksızın, "ben inşallah mü'minin" diyenin küfre girdiğini Burhâneddin Mahmud b. Tâcüddîn'in *el-Muhîtü'l-Burhânî* adlı eserinden naklen kaydeder, bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 51. Bazı Hanefîler bu konuda o kadar aşırı gider ki, bu sözü söyleyen Şâfiîlere, kız verilmemesi gerektiği, evlendirilecekse de Ehl-i Kitab kabul edilerek yapılabileceğini iddia ederler, bk. a.mlf. *Elfâzu'l-küfr*, 51.

¹⁵ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 76.

Küfre girmeyi sıradan bir şey gibi görme anlamına gelen hususlar da bu kategoride yer alır. Örneğin “Bana hitap ettiğinde o kadar hoşuma gitti ki, neredeyse küfre giriyordum” (md. 11)¹⁶; “mümin olmayacaksan kâfir ol” (md. 23) gibi sözler, küfrü sevimli gösterme ve ona davet etme şeklinde anlaşılmıştır.¹⁷ Bu ve benzer sözlerin başka türlü anlaşılma ihtimalleri bulunuyor olmakla birlikte asıl prensip küfre müsamahalı bakma olarak görülmüş olmalıdır. Hatta bir başkasına küfür veya ridde sözü öğretmek de küfür kapsamında değerlendirilmiş (md. 31); bunun oyun veya mizah amacıyla yapılmış olması da özür olarak görülmemiştir (md. 47).¹⁸

Fiilî bir duruma/şarta bağlı olarak dinden çıkmayı kabul etmek de küfür sebepleri arasında sayılmaktadır. Hatîb'e göre “Şöyle yaparsam Allah ve Rasûlünden berî olayım” diyen birisi, o şeyi yapmış veya yapacak olsa, kâfir olur. Küfür kelimeleri içinde bundan daha büyüğü yoktur (md. 17).¹⁹

Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer dinlerle İslâm'ı karşılaştırarak, onların da hak olduğu iddiasını barındıran sözler de prensip olarak küfür kabul edilmiştir. Örneğin birisi Yahudilik veya Hıristiyanlıktan teberri edip Müslüman olsa, birisi de ona “dininde başına ne geldi, Yahudilik veya Hıristiyanlıkta ne ayıp gördün de Müslüman oldun” dese bunu diyen kâfir olur. Zira bu dinlerin hak olduğunu ileri sürmüştür. Bu ise “*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.*” (Âl-i İmran, 3/85) âyetine aykırıdır (md. 30).²⁰ Bu sözlerde başka bir dinden İslâm'a girmenin gereksiz olduğu şeklinde bir ima görüldüğü için küfre nispet söz konusudur; yoksa ihtida eden birisinin gerekçelerini öğrenme merakının böyle bir sonucu doğurmayacağı açıktır.

Dinlerin genel kıyaslanmasından öte, bireysel karşılaştırmalar ile de küfre nispetlerin olduğunu görüyoruz. Örneğin “falanca hem benim gözümde hem de Allah'ın gözünde Yahudi gibidir” sözünde hakkında konuşulan kişi Müslüman ise, sözü söyleyenin kâfir olacağı belirtilmektedir (md. 33). Burada küfre nispette iki gerekçe söz konusudur: 1. Mümini kâfire benzetme; 2. Kendi gözünü Allah'ın gözüne benzetme; diğer bir ifadeyle kişi hakkında Allah katındaki bilgiye vâkıf olduğu iddiası ki bu, gaybı bilme iddiası ile birlikte değerlendirilebilir. Diğer bir örnekte ise “Hıristiyan bir adam, şu Müslüman adamdan daha hayırlıdır” sözü küfre nispet edilmiştir (md. 40).²¹ Bu tip karşılaştırmalarda bireysel olarak,

¹⁶ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 72.

¹⁷ Bedr er-Reşîd, bu durumu “küfre rıza göstermek de küfürdür” sözleriyle dile getirir, bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 56. Ancak bir başkasının küfrünü talep etmenin sebebi, buna izin vermek ve güzel görmek değil de, örneğin insanlara eziyet eden kötü birisinden Allah'ın intikam alması manası ise, bu takdirde küfür olmaz, bk. *Elfâzu'l-küfr*, 59-60.

¹⁸ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 73. Küfrü öğretmenin amacı, ondan korunmanın yollarını göstermek ise, bu durum küfrü gerektirmez, bk. *Elfâzu'l-küfr*, 75-76.

¹⁹ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 76.

²⁰ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 64.

²¹ Bedr er-Reşîd bir adım daha ileri giderek, Hıristiyanlık ve Yahudilik karşılaştırmasının, birinin diğerinden daha hayırlı olduğunu söylemek şeklinde yapılmasını da küfür sayar. Ona göre

herhangi bir gayr-ı müslimde bulunan bazı faziletlerin, bir müslümanda bulunan kötülüklerden daha iyi oluşu söz konusu olduğunda küfre nispet etmenin doğru olmayacağını düşünüyoruz. Zira karşılaştırmalar dinler hakkında değil, bireylerin belli nitelikleri hakkındadır.

Babası ölüm döşeğinde olan ve sonradan ihtida etmiş bir Hıristiyanın, Müslüman olduktan sonra "keşke babamın mirasını alana kadar Müslüman olmasaydım" demesi de, küfre nispet edilmiştir (md. 42).²² Muhtemelen burada Müslüman olmaktan duyulan pişmanlık, dünyevî bir menfaati Müslüman olmaya yeğ tutmak gibi imalar dikkate alınmış olmalıdır. Ancak bu sözdeki asıl nokta Müslüman olmakla değil, mirası elde edememekle ilgili görünmektedir. Sözde, haddi aşan bir taraf bulunmakla birlikte kendi şartları içinde değerlendirilmelidir.

Gayr-ı Müslimlerin kıyafetlerinin giyilmesi de küfür sebebi olarak görülmektedir. Yazarın *Câmi'u'l-Fusuleyn* ve *Vâkı'ât* adlı eserlerden naklettiğine göre, bir adam Hıristiyanların zünnarını kuşansa ya da Yahudi külâhı taksa, oyun için olsa bile kâfir olur (md. 51). Burada dikkat edilmesi gereken husus, sözkonusu zünnar ve külâhın, bahsi geçen dinlere ait dinî birer sembol olmalarıdır. Dolayısıyla başka dinlere aidiyeti ifade eden sembollerin giyilmesi, o sembollerin süs eşyası olarak takılması küfür sebebi olarak görülmektedir. Bununla birlikte dinî sembol anlamı barındırmayan kılık ve kıyafetlerin aynı hükmü taşıdığı iddiası ise, temel ilke açısından bakıldığında doğru olmayacaktır. Dinî sembollere yüklenen anlamların kuvveti de hüküm açısından ayrıca değerlendirilmelidir.

Gayr-ı Müslimlerin dinî mekanlarının ziyareti, o dinlere ait özel bazı işlerin yapılması da küfür sebebi olarak görülmüştür. Örneğin yazar "bir adam ziyaret maksadıyla Yahudi ve Hıristiyanların ibadethanelerine girse, kâfir olur. Aynen bunun gibi, onların ruhbanlarını teberrük etse kâfir olur. Yine, onların dinleriyle ilişkili özel işleri işlese kâfir olur" der. (md. 52). Hatta "bir kimse, nevruz günü onlara uyararak kâfirlere elma verse, kâfir olur" kaydını düşer (md. 53). Söz konusu hükümlerin Müslümanlarla gayr-ı müslimlerin sosyal ilişkilerini minimize etmeye yönelik tedbirler olduğunu düşünüyoruz. Ancak böyle bir amacın Müslümanlara faydası olmamasının yanı sıra, İslâm'ın tebliğci bir din olduğu gerçeğini görmezden gelme ve müellife-i kulûb felsefesini anlamamaktan kaynaklandığı kanaatindeyiz.

Diğer taraftan İslâm dininin diğer din mensupları için sağlamış olduğu hakları ortadan kaldırma girişimleri de küfre nispet edilmiştir. Örneğin yazar "bir kimse 'ehl-i zimmenin malları ve canları bize helaldir' dese kâfir olur; 'şarap içmek helaldir' demesi de böyledir" (md. 54)²³ diyerek, aslında dinden olduğu açıkça ve zarurî olarak bilinen hükümlerin değiştirilmesinin ve haramların helal, helallerin haram sayılmasının küfrü gerektiren bir durum olduğunu hatırlatmaktadır. Benzer

karşılaştırma ancak birinin diğerinden daha *kötü* olduğu şeklinde yapılmalıdır, bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 80.

²² Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 63.

²³ Bedr er-Reşîd, İslâm hukuku açısından ölüm cezasını gerektiren bir şey yapmamış olanların katlinin helal/mübah olduğunu söylemenin veya bu sözü onaylamanın küfür olduğunu kaydeder, bk. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 61.

bir şekilde kâfir olmayan birisine kâfir demenin hükmü de böyledir (md. 55). Yazar bu konuda gerekçesini Hz. Peygamber (sas)'den rivayet edilen bir hadîse dayandırmaktadır: “Bir adam kardeşine ey kâfir dese, bu söz o ikisinden birine döner. Eğer söylediği gibiyse; bu sözün amelidir. Aksi takdirde kendisine döner.”²⁴

1.4. Haramlar-Helaller

Nasslarda haram veya helal olduğu açıkça beyan edilen hususların reddedilmesinin veya hükümlerinin değiştirilmesinin küfür sebebi olduğu ittifaqla kabul edilmektedir.²⁵ Hatîb'in risalesinde de bu konuyla ilgili bazı örnekler yer almaktadır: “Ben şarap içerim. Eğer şarap haram olsaydı, Allah beni ondan men ederdi” (md. 9); “keşke zina ve eşcinsellik helal olsaydı”²⁶ (md. 13) sözleri bunlar arasındadır.

Diğer taraftan haram olan bazı şeylere, ibadetlere ait bazı özelliklerin karıştırılması da küfür sebebi olarak görülmüştür. Örneğin bir kimsenin “haramdan sadaka verir, sevabını umarız” demesi (md. 56); haram olan bir şeyi işlerken besmele çekmesi (md. 60)²⁷ bunlardandır. Muhtemelen burada dinî hükümlerle alay etme veya harama bilerek isteyerek rıza gösterme gibi bir takım hassasiyetler düşünülmüş olmalıdır. Ancak, ilginç bir şekilde haram olan bir şeyin yenilmesinin ardından “elhamdülillah” demek, küfür sebebi olarak görülmemiştir (md. 60). Harama dair besmele ile hamdetme arasındaki bu çelişkili durum, Ehl-i Sünnet'in haramı da rızık olarak kabul etmesinden kaynaklanıyor olabilir.²⁸ Ayrıca haramdan sadaka vermeye ilgili hüküm yazar tarafından “kim ki günah yoldan bir mal kazanır ve ardından onu Allah yolunda tasadduk ederse, bütün bunlar onu cehenneme atar”²⁹ hadîsine dayandırılmıştır (md. 58).

²⁴ Yakın ibarelerle bk. Müslim, “Kitâbü'l-Îmân”, 26. Nevevî bu hadîsin şerhinde, böyle söylemeyi helal saymadıkça, hadîs metninde geçen ve söyleyenin kâfir olduğu belirtilen hükmün te'vil edildiğini, söz konusu kişinin tekfir etmesinden kaynaklanan günahın kendisine döneceğini söyler. Nitekim, insanlara kâfir demekte aşırı giden Hâricîler, bundan dolayı tekfir edilmemişlerdir, bk. Ebu Zekeriyya Nevevî, *el-Minhâc: Şahîhu Müslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, 2. Baskı. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1994), 2: 65-66.

²⁵ Bk. Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 153. Yukarıda geçen “nasslarda haram veya helal olduğu açıkça beyan edilen hususlar” kaydı son derece ehemmiyetlidir. Zira, içtihadî alana giren meselelerde durum farklı değerlendirilmektedir, bk. Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 153.

²⁶ Haram olan bir şeyin helal olmasını temenni etmenin küfür olup olmadığı konusunda bazı istisnalar üzerinde farklı görüşler vardır. Örneğin içkinin haram, ramazan orucunun farz kılınmamış olmasını veya önceki şeriatlerde helal iken İslam'da haram kılınmış olan şeylerin helal kılınmasını temenni etmek bunlar arasında görülmüştür. Ancak zina etmek, adam öldürmek gibi bütün ilahî dinlerde yasaklanmış olan fiiller böyle değildir. Bk. Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 156.

²⁷ Krş. Bedrî'r-Reşid, *Elfâzu'l-küfr*, s. 34.

²⁸ Bk. Sâdeddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, trc. Talha Hakan Alp, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 227-228. Nitekim Bedr er-Reşid bu konuda ihtilaf olduğunu, rızık olmasına hamdetme kastedildiğinde bunun küfür olduğunu belirtir, bk. Bedrî'r-Reşid, *Elfâzu'l-küfr*, 34. Bedr er-Reşid'in şârihi Ali el-Kârî ise, meselenin haramın rızık olup olmamasıyla ilgili tartışmadan kaynaklandığını hatırlatır, bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Elfâzi'l-küfr*, tah. Et-Tayyib b. Ömer eş-Şankîfî, (Riyad: Daru'l- Fazîleh, 2002), 141.

²⁹ Yakın lafızlarla bk. Ebû Dâvud es-Sicistânî, *el-Merâsîl me'a'l-esânîd*, tah. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986), 119.

Bu konuyla ilgili bir diğer mesele ise, haram olanı sevimli görmeye alakalıdır. Yazara göre bir kimse bir başkasına "helalden ye" dese, diğeri de "haram bana daha sevimli geliyor" diye cevap verse, kâfir olur (md. 58).

1.5. İbadet-Muâmelat

İslâm dininin emrettiği ibadet ve muâmelat konuları hakkında inkâr, hakaret, hafife alma, alay etme gibi tavırlar genel olarak küfür sebebi kabul edilmektedir. Hatîb'in verdiği örnekler şunlardır: "Neden namaz kılmıyorsun?" diyen birine "senin kıldığın bana yeter" veya "namazdan ne gelecek!" veya "altın namazdan daha iyidir" veya "sen namazınla cennete girersen, ben de senin kuyruğuna tutunur seninle birlikte cennete girerim" demek. Ona göre bu sözlerle Allah'a itaat hafife alınmıştır. Müminin imanı ancak namazla sahih olur. "*Gayba iman ederler ve namazlarını kılarlar*" (Bakara, 2/3) âyeti ile "*namazı inkar eden kâfirdir*" hadîsi³⁰ buna delildir (md. 14). Yazara göre "niçin namaz kılmıyorsun" diye sorana cevap olarak "namaz kılmaya acizim" demek de, ibadetlerin en büyüğünü hafife alma sebebiyle küfür kabul edilmektedir (md. 26).³¹ Bunun yanı sıra bir kimse namaza, oruca, hacca, zekata, Allah'ın herhangi bir taatine sövse, kâfir olur. Fukahanın geneline ve İmam Muhammed'e göre talak vaki olur. İmanını yenilediğinde iddetin bitiminden sonra nikahını yenilemesi de gerekir. Şayet bu kelimeleri söyledikten sonra eşini üç kere boşarsa, ilkinden başka bir şey yapması gerekmez (md. 35). Ayrıca Hatîb "ibadet edilen yerlerini, örneğin bir mescidi, hakir görerek "mescidcik" diyenin de küfüründen korkulur" kaydını düşer (md. 7).

Allah'ın kelamıyla alay etmek ve hafife almak da küfür sebepleri arasında zikredilmektedir. Örneğin bir sureyi defalarca okuyan birine karşı küçümseme amacıyla "bu sureyi kaç kere okudun?" veya "bu sureyi kaybettin mi?" demek böyledir (md. 15).³² Benzer bir durum ezan hakkında da söylenmiştir. Ancak yazar bu son durum için "bu küfür kelimesidir. İstiğfar eder, başka bir şey gerekmez" kaydını düşer (md. 21).³³

³⁰ Hadîs kitaplarında böyle bir söz ile karşılaşmadık. Bununla birlikte namazın farz oluşunu inkârın, tekfîr konusundaki temel prensipler açısından küfrü gerektirdiği konusunda şüphe yoktur. Ancak yazarın burada "Müminin imanı ancak namazla sahih olur" ile "müminin imanı ancak namazları muhafazası ile sahih olur" (md. 26) sözleri de dikkate alınacak olursa, namazın farzietini inkarı değil de, namazı terk etmeyi kastetmiş olması muhtemeldir. Genel hatlarıyla söylecek olursak Ehl-i Sünnet kelimacıları, çeşitli bahanelerle namazı terk etmeyi büyük günah kabul etmekle birlikte, küfür sebebi saymazlar. Bununla birlikte Hanbelîler, "*Kâfirlerle aramızı ayıran fark, kılmayı taahhüt ettiğimiz namazdır. Kim namazı terk ederse, kâfir olur*", "*Kul ile küfür arasında namazın terkinden başka bir şey yoktur*" (Nesâi, "Salât", 12 (326); ayrıca bk. Tirmizî, "İmân", 9) hadîslerine istinaden namaz kılmayı kâfir sayarlar. Ali el-Kârî, mevzubahis hadîslerin te'vili olarak namazı küçümseme manasının kastedildiğini kaydeder; yoksa küfür gerekçesi, tembellik sebebiyle namazı terk değildir, bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Elfâzu'l-küfr*, 155-156.

³¹ Nitekim Kur'an, İslâm dinini alay konusu eden Ehl-i Kitap ve kafirleri hatırlattıktan sonra "*Siz namaza çağırduğumuz vakit onu alaya alıp eğlence yerine koyuyorlar. Bu, şüphesiz onların akılları ermeyen bir toplum olmalarındandır*" (Mâide, 5/58) âyetiyle namazı eğlence konusu yapmanın keyfiyetinden bahsetmektedir.

³² Kur'an'ın ve ibadet yerlerinin küçümsemesi ile ilgili olarak krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, 29 (Burhaneddin Mahmud b. Ahmed (616/1219)'in *Tetimmetü'l-Fetâvâ* adlı eserinden naklen).

³³ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 79.

Yemin ederken doğru söylemeyi gerekli görmemek de yazar tarafından istiğfardan başka bir şeyi gerektirmeyen küfür lafızları arasında sayılmıştır (md. 18).

Küfür lafızları arasında evlenme-boşanmayla ilgili bazı hususular da zikredilmektedir. Örneğin kocasından boş olmak maksadıyla bir kadına dinden çıkmasını emretmek, bunun için fetva vermek küfür olarak görülmüştür (md. 48).³⁴ Şahitsiz nikah yapıp, ardından “Allah ve Peygamber şahittir” diyenin durumu da böyledir (md. 50).

Risalenin yazarı, devlet yönetimiyle ilgili olarak zâlim sultana âdil demenin küfür olduğuna dair bir görüşü İmam Mâtürîdî'ye atfen kaydeder.³⁵ Bununla birlikte İmam Ebu'l-Kâsım³⁶'ın, herhangi bir konuda adaletli davranmış olma ihtimaline binaen, aksi görüşte olduğunu da zikreder.³⁷ Bu genel prensibin yanı sıra kendi dönemine ait olduğunu düşündüğümüz özel bir durumu “kim ‘bu zamanın sultanı âdildir’ derse kâfir olur. Zira onun zulmünde şüphe yoktur. Zulüm ise haramdır. Haramı helal ve adl yapan ise küfre girer” (md. 49) sözleriyle dile getirir. Yazarın bu tavrı, gelenekte belirtilen sebepleri kendi zamanındaki yönetim hakkında da düşündüğünü göstermektedir. Ancak o, görüşünü destekleyecek detaylar hakkında bilgi vermez. Dolayısıyla bu tavrı, yöntemleri aşırı yücelten, onların kusurlarını görmezden gelen bir anlayışa karşı İmam Mâtürîdî döneminden itibaren bazı Hanefilerce dile getirilen bir eleştiri olarak görmek mümkündür.

1.6. İlim ve Âlimler

Küfrü gerektiren söz ve davranışlar arasında ilmi ve âlimleri küçük görme, onlarla alay etme de sayılmaktadır. Ebu'l-Feth Muzaffer konuyla ilgili olarak “ilim meclisine davet edilen birisi ‘benim âlim meclisine ihtiyacım yok’ veya ‘faydasız’ veya ‘ilim ve ulema meclisinde fayda yok’ dese kâfir olur. Çünkü ilim meclisini sevmeyen peygamberleri sevmiyordur” yorumunu kaydeder (md. 16). Âlimleri ve onların sözlerini küçümseme ve alay etme anlamına gelen sözler ona göre istiğfar

³⁴ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 73. El-Hatîb, kendisine emredilen kadının küfre girmeyeceğini söylemekle birlikte, Bedr er-Reşîd kadının öncelikle küfre girdiğini kaydeder. Muhtemelen o, kadının emrin gereğini yaptığını varsayarak böyle söyler.

³⁵ Bk. Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, (Ankara: Kitâbiyât, 2006), 29. İmam Mâtürîdî'nin kendi dönemindeki bazı yöneticileri “zâlim” olarak vasıflandırmasıyla ilgili olarak ayrıca bk. el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 452.

³⁶ Ebü'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî (ö. 556/1161), meşhur Hanefî fakihlerindendir. Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Özel, “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 09.04.2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-muhammed-b-yusuf>.

³⁷ Bk. Maksut Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset Anlayışı*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 187. Çetin, İmam Mâtürîdî'ye atfedilen bu sözün pek çok klasik fıkıh kitabında yer aldığını örnekleriyle kaydeder. Bu hükmün sebeplerinden birini Aliyyu'l-Kârî şöyle zikreder: “Zamanımız sultanlarından birçoğu müşriklerle savaşı bırakıp, ülkeler almak ve zarar vermek için Müslümanlarla savaşa yöneldiler. Bu yüzden âlimlerimizden bazıları: ‘Zamanımız sultanına âdil diyen kafirdir’ demiştir” (Çetin, *agy*).

edilmesi gereken küfre sebep olmaktadır (md. 24; md. 32).³⁸ Her ne kadar ilmi/âlimi sevmeme, dolaylı olarak peygamberleri sevmeme sonucuna yorulmuşsa da, bu durumun çok daha farklı bireysel ya da toplumsal tecrübî sebeplerinin olabileceği, özellikle ulemânın birbiri aleyhine ortaya koydukları tavırlar biliniyorken, göz ardı edilmemelidir. Kanatimizce burada, toplumsal seviyede ilme ve âlimlere karşı oluşması muhtemel bir aşağılamanın önünü alma, ilme ve âlimlere itibar sağlama hedefi gözetilmektedir.

1.7. Âhiret Halleri

Âhiret halleri ile ilgili küfür sözleri, daha çok alay, küçümseme ya da âhirette olacakları bilme iddiasını doğuran ifadeler olarak görülmektedir. Örneğin Hatîb "Falancanın cennette olacağı söylene, ben cennete girmem' diyen kâfir olur. Çünkü cennete sadece Allah'ın sâlih kulları girer. Allah'ın sevdiğini sevmeyen kâfirdir" der (md. 12). Bu tür bir sözün, hakkında konuşulan şahsın sahip olduğu kötü vasıfları dikkatlere sunma gibi farklı bir amaç taşıma ihtimali olsa da, sözün maksadını aştuğu açıktır. Bununla birlikte böyle bir ifadenin küfrü gerektirdiğini söylemek de, Bezzâzî'nin yukarıda belirttiğimiz görüşü çerçevesinde, kanaatimizce aşırı yorum olacaktır.

Hatîb âhiret hayatını küçümseme anlamı barındıran "dünya nakit, âhiret veresiyedir, nakit veresiyeden hayırlıdır" gibi sözleri de istiğfar etmekten başka bir şeyi gerektirmeyen küfür sözleri arasında saymaktadır (md. 25). Nitekim Kur'an-ı Kerim "*Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?*" (En'am, 6/32) gibi pek çok âyet-i kerimede âhireti değersizleştirme teşebbüslerinin yanlışlığını beyan eder.

Diğer taraftan âhirette dilediğini yapabileceği iddiasını barındıran sözler de küfür sebebi görülmüştür. Buna örnek olarak Hatîb "Sen bana bu dünyada buğday ver, ben de sana âhirette başka bir şey vereyim' demek, küfür kelimelerindedir. İstiğfar etmesi gerekir. 'Kâfir olur' da denmiştir. Zira âhirette istediğini yapabileceğini ileri sürmüştür" (md. 28) sözlerini aktarır.

8. Sövme Kelimeleri

İslâm dini, insanların birbirlerine karşı kötü sözler söylemelerini, sövmelerini hoş karşılamaz. "*Allah, kötü sözlerin açıktan söylenmesini sevmez, ancak söyleyen zulme uğramışsa o başka*" (Nisa, 4/148) âyet-i kerimesi ile "*Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür*"³⁹, "*Birbirine söven iki kişinin söylediklerinin günahı, mazlum olan haddi tecâvüz etmedikçe, sövüşmeyi ilk başlatana yazılır*"⁴⁰ hadislerinde belirtildiği üzere bu tür eylemler günah sayılmıştır. Bununla birlikte bazı sövme türlerinin küfre nispet edildiğini de görmekteyiz.

³⁸ Krş. Bedr er-Reşîd, *Elfâzu'l-küfr*, s. 42. Aliyyu'l-Kârî, herhangi bir dünyevî veya uhrevî sebep olmaksızın âlimlere kin gütmenin, dinî ilimlere kin gütme anlamını taşıdığını kaydeder, bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Elfâzu'l-küfr*, 158. Dolayısıyla ilim ve âlimler hakkında küfrü gerektirdiği söylenen sözler, açıkça dinî ilimlere olan düşmanlığa bağlanmaktadır.

³⁹ Buhârî, "Îmân", 36; Müslim, "Îmân", 28.

⁴⁰ Müslim, "Birr", 18.

Ebu'l-Feth Muzaffer'in de kaydettiği gibi "Allah'a, peygamberlere, Kur'an'a, indirilmiş kitaplara, namaza, zekata hacca veya benzerlerine hangi kelime ile olursa olsun, kasten veya kastetmeden, ister alay ederek, ister oyun niyetiyle, isterse unutarak olsun, sövmek küfürdür" (md. 39).

Hatîb özel bazı şekillerde Müslümana sövmenin de küfür olduğunu belirtir. Ona göre "bir kimse bir Müslümanın ağzına ya da burnuna sövse, kâfir olur. Bazıları ise sadece ağza sövüldüğünde kâfir olur görüşündedir. Zira ağız iman ve Kur'an mekanıdır. Talak vaki olur. Kâfirlerin ağzına sövme konusunda ise ihtilaf vardır. Ebu Hanife kâfir olur görüşündedir. İmam Muhammed ve Ebu Yusuf ise kâfir olmaz der. Ebu Hanife'nin görüşü sahabeden Ömer, İbn Abbas, Osman, Abdullah b. Mes'ud'un görüşüdür. İki imamın görüşü ise, sahabeden Ali, Yezid b. Salih ve Zübeyr b. Avf'ın görüşüdür. İmam Mâlik de bunu benimsemiştir" (md. 36). Kanaatimizce yukarıda zikredilen hadislerde müslümana sövmenin günah olduğunu kabulle yetinmeyip, müslümanın ağzına veya burnuna sövmenin, küfür sebebi olduğunu söylemek aşırı bir yorumdur. Zira bir müslümanın ağzına, Kur'an okuduğu mahal olmasını gözeterek sövmek akla en son gelebilecek ihtimallerdendir.

Allah Teâlâ'nın nimetlerine sövmek de küfür sebebi sayılmıştır. Yazara göre "yenilen veya binilen hayvanlardan birine sövmek, Ebu Hanifeye göre küfürdür. Zira Allah'ın nimetine sövmüştür. İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre kâfir olmaz. İstiğfar etmesi gerekir. *Usulu'l-Fıkh* ve *Kâdîhan*'da zikredildiği üzere köpek ve domuz gibi eti yenmeyen bir hayvana sövmek küfürü gerektirmez. Bununla birlikte İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre köpeğe söven kâfir olur. Zira köpek alınır satılır, dolayısıyla Allah'ın nimetidir" (md. 37). Ayrıca "sin-kaf kelimesiyle yiyeceğe sövmek de küfürü gerektirir. Ancak aşağılayıcı bir kelimeyle sövmek böyle değildir" (md. 38). Müslümana sövmenin küfür olmadığı bir yerde, Allah'ın nimeti olması açıkça kastedilmedikçe, yukarıda bahsi geçen sövgülerin küfürü gerektirip gerektirmeyeceği oldukça tartışmalıdır. Ancak bu, yapılan işin çirkinliğini ortadan kaldırmaz.

Son olarak Hatîb, sövme kelimelerinin şiddet dereceleri hakkında da bilgi vermektedir. Ona göre "ulema sövmenin keyfiyeti konusunda ihtilaf etmiştir. Bazılarına göre en pis sövgü, sin-kaf kelimesiyle yapılan sövmedir. Bazılarına göre ise, necis bir kelime ile yapılanıdır. Örneğin "ağzına işerim" ya da "ağzına köpek işesin" gibi". Diğer taraftan içinde sövme lafızları barındırmayan ancak "Allah seni noksan bıraksın" veya "Allah sana lanet etsin" demek, küfürü gerektirmese de, câiz değildir" (md. 38).

Ele aldığımız risâle, küfre konu olan söz ve davranışların sayımını yapmanın yanında, son kısımda, bu tür eylemlerde bulunanlara tevbe etmeyi, imanları ilgilendiren hususlarda daha hassas davranmalarını tavsiye eder ve imanlarını yenileme üzerine bir dua ile son bulur.

Değerlendirme

Küfrü gerektiren söz ve davranışları konu edinen diğer eserlerde gördüğümüz gibi ele aldığımız elfâz-ı küfür risalesinde de, asıl maksadın birilerini dinin dışına atmak için bahane üretmek olmadığı görülmektedir. Büyük çoğunluğu cehalet ve özensizlikten kaynaklanan mezkur tavırların müminin hem dünya hem hem âhireti açısından doğurabileceği zararların önüne geçme, bu tip eserlerin temel hedefi olarak değerlendirilmeye kanaatimizce daha uygundur. Bununla birlikte meselelerin, bireysel ya da toplumsal çatışma zamanlarında istismara açık, dinî bir silaha dönüşme riski taşıdığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Konuların işleniş sırasında aşırı yorumlara imkan tanıyan kapalılıkların ve çok genel ifadelerin Hatîb'in risâlesinde de yer aldığını söylemeliyiz. Bununla birlikte burada hatırlanması gereken diğer bir husus da şudur ki, genelde Ehl-i Sünnet, özelde ise Hanefî-Mâtürîdî çizgi, tarih boyunca Hâricîlerin benimsediği neredeyse mümin olmayı imkansızlaştıran tavrına karşı, büyük günah tartışmaları çerçevesinde başlayan ve alanını genişleten tekfîr hususunda Kur'an ve Sünnet açısından ilmî kabul edilebilirliği daha yüksek ve müshahamalı bir tutum takınmıştır. Bu tavrın, tekfîri zorlaştırıcı bir mahiyette olduğunu söylemeliyiz.

İman ve küfür, öncelikli olarak itikâdî kavramlar olmakla birlikte, ele aldığımız risâle de dâhil olmak üzere elfâz-ı küfre ait eserlerin büyük çoğunluğunda meselenin merkezinde fikhî bir açısının olduğunu görmekteyiz. Bu da büyük oranda iman tanımlamasının, itikâdî eserlerde dahî, en başından itibaren hukukî ve sosyolojik bir yaklaşıma göre şekillendiğini göstermektedir. Dinî ahkâmın uygulanmasında bir kriter olması bakımından bu kaçınılmaz bir durumdur. Bununla birlikte söz konusu yaklaşım, imanın, insanı tanımlayan varoluşsal bir anlam olduğu gerçeğini gölgeleme riski taşımaktadır. İnsan ilgisindeki çeşitlilik, onun sadece hukuksal olarak değerlendirilmesine elverişli değildir. Fikhî bakış açısının zaman içerisinde baskın hale gelmesi, iman açısından insan için anlam yitimiyle sonuçlanmaktadır. Günümüz müslümanının yaşadığı sorunların bir kısmı bu perspektiften değerlendirilmeye uygundur.

Pek çok fıkıh kitabında kendisine geniş bir yer bulan elfâz-ı küfür konusunun, böyle küçük bir risâlede ele alınması, kanaatimizce, küfür konusu olan hususların zaman ve zemin gözetilerek tekrar derlendiği fikrini hatırlatmaktadır. Her ne kadar ele alınan meseleler tarihte pek çok kitapta zikredilmiş olsa da, bunların içerisinden bazılarının seçilmiş, kalanlarının terk edilmiş olması böyle bir yoruma imkân tanımaktadır. Diğer bir ifadeyle bu tip eserler, dönemseller olarak dinî-toplumsal hassasiyetler hakkında da bir fikir vermektedir. Buradan hareketle aynı hassasiyetler çerçevesinde, tarihte olanların tekrar edilmesinden ziyade, yeni değerlendirmelerin ortaya konulması, örneklerin güncellenmesi yerinde olacaktır. Ancak bu meselelerin, dinin temel dinamiklerinin öğretilmesi ve üslup açısından önceliğinin olmadığını da hatırlanması gerekir. Zira İslâm imanının doğru ve yeterli öğretimi, imana bağlı bir yaşantıyı küfür üzerinden değerlendirme ihtiyacını ortadan kaldırmaya da azaltacaktır.

Kaynakça

Akgündüz, Said Nuri - Bulut, Zübeyir. "Akâidden Fıkha: Hanefi Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017): 897-920.

Ali el-Kârî. *Şerhu Elfâzu'l-küfr*. tah. Et-Tayyib b. Ömer eş-Şankîfî. Riyad: Dâru'l-Fazîleh, 2002.

Bedr er-Reşîd, Muhammed b. İsmail. *Elfâzu'l-küfr*, (*el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr* içinde). tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis. Kuveyt: Dâru İlfâfi'd-Devliyye, 1999.

Beyâzîzâde. *Ebû Hanîfe'nin İtikâdi Görüşleri*. Trc. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

Bezzâzî, Hafizüddin. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, (*Fetâva'l-Hindiyeye* içinde), Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.

Buhârî, İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.

Çetin, Maksut. *Mâtürîdîliğin Siyaset Anlayışı*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.

Heytemî, İbn Hacer. *el-İ'lâm bi-kavâi'i'l-İslâm*, (*el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr* içinde), tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâfi'd-Devliyye, 1999).

İnce, İrfan. "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 09.04.2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#1>.

Kâsım b. Selahaddîn el-Hanefî. *Risâle fi Elfâzi'l-küfr*, (*el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr* içinde), tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlfâfi'd-Devliyye, 1999).

Kılavuz, Ahmet Saim. "Elfâz-ı Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 04.02.2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/elfaz-i-kufur>.

Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.

Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu. 17-55. Ankara: Kitâbiyât, 2006.

Kuzey, Muharrem. "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016): 203-231.

Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2002.

Müslim, el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. Riyad: Dâru Tayyibe, 2006.

Nesâî Ahmed b. Ali. *Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Hasan Abdulmun'im Şelebi. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ. *el-Minhâc: Şahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*. 2. Baskı. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1994.

Özel, Ahmet. "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, erişim: 09.04.2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-muhammed-b-yusuf>.

Sicistânî, Ebû Dâvud. *el-Merâsil me'a'l-Esânîd*. Tah. Abdülaziz İzzeddin es-Sirvân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986.

Tâcüddin Ebu'l-Meâlî Mes'ûd b. Ahmed. *Risâle fî Elfâzi'l-küfr, (el-Câmi' fi elfâzi'l-küfr içinde)*, tah. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, (Kuveyt: Dâru İlâfi'd-Devliyye, 1999).

Teftâzânî, Sâdeddin. *Şerhu'l-Akâid*. Trc. Talha Hakan Alp. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

TAHKIKLİ METİN

{66b} بسم الله الرحمن الرحيم

قال الشيخ الإمام أبو الفتح المظفر بن إبراهيم (أبي منصور)

¹ الخطيب رحمه الله: من جرث على لسانه كلمة من كلمات الكفر يكفر في الحال، وتحتبط أعماله وتحرم عليه زوجته. وكلّ ولد يولد من بعد ذلك فهو ولد الزنا ما لم يتب عن ذلك. فإن تاب بعد كلمة تاب الله عليه. وقال بعضهم: تطلق امرأته منه، (فإن)² رجع عن تلك الكلمة لم يجوز له أن يجامع زوجته حتى تمضي عليها مدة العدة، ويجدد نكاحه. ومن تكلم بكلمة من كلمات الكفر ثم طلق زوجته بعد ذلك ثلثاً، لم يقع عليها شيء. لأنه حين تكلم بكلمة الكفر طلقت (زوجته)³ فلم يقع عليها طلاق حتى تنقضي عدتها. ومن تكلم من كلمات الكفر ثم طلق امرأته بعد ذلك (الكفر)⁴ ثلثاً جاز له نكاحه إذا انقضت عدتها من غير أن تنكح زوجاً غيره. لأنه حين تكلم طلقت وحين طلقها ثلثاً لم يقع عليها شيء، لأنّ التّطبيقات الثلاثة لا تقع على واحدة. وإن لم يتكلم فطلقها ثلاثاً (بكلمة)⁵ بانث منه، ولم يجوز له وطئها ولا نكاحها حتى تنكح زوجاً غيره. لأنه طلاق البدعة.

ومن ألفاظ (الكفر)⁶ كلمات يرتد المتكلم بها إذا تكلم، وتبين زوجته منه. ومنها كلمات تحرم عليه زوجته إلى أن يستغفر الله تعالى. ومن كان أهل دين الإسلام ينبغي له أن يحفظ لسانه من هذه الكلمات، ونذكرها إن شاء الله. وبعض هذه الكلمات التي نذكرها ككفر، وبعضها خوف من الكفر، ينبغي الحذر عنها، والله يعصمنا بفضله وكرمه، إنه جواد كريم.

فصل في {67a} ذكر الكلمات الكفر

- 1 ز: منصور، م: بن منصور
- 2 أ، م: فإذا
- 3 أ-زوجته.
- 4 ز، م-الكفر.
- 5 ز، م-كلمة.
- 6 أ-الكفر.

1- إذا قال أحد من أهل الإسلام لغيره، إذا ظلمه: "أنت ظلمتني (فكلما ظلمتني)⁷ فالله يظلمك" فقد كفر في الحال. لأنه زعم أنّ الله تعالى ظالم، والله تعالى ليس بظالم، بل هو عادل. قال الله تعالى: ﴿وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾ [فصلت، 46/41].

2- ولو قال أحد لأحد لم تصبه مصيبة ولا وجع: " (أنت)⁸ من الذين نسيهم الله تعالى"، فإن كان ذلك الرجل مؤمناً فقد كفر المتكلم. لأنّ الله تعالى لا ينسى أهل الإيمان. وإن كان كافراً، قيل يكفر، والأصحّ أنّه لا يكفر، لأنّ الكافر ناسي الله، وكذا المنافقون. ومن نسي الله فينساه الله تعالى من رحمته، وعليه دليل قوله: ﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾⁹ [التوبة، 67/9].

3- ولو قال أحد لأحد من أهل الإيمان: "أخذ الله تعالى إيمانك أو سلب الله تعالى إيمانك"، فقد كفر في الحال. لأنّ الله تعالى لا يسلب الإيمان. (لأنّ الإيمان عطية من الله تعالى، والله تعالى لا يسلب الإيمان من العبد)¹⁰. لأنّ سلب الإيمان من العبد ظلم، والله تعالى ليس بظالم. والمتكلم (بهذه الكلمات)¹¹ زعم الله تعالى ظالماً، فالله تعالى ليس بظالم)¹²، كما قال الله تعالى: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ، إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾ [البقرة، 143/2]

4- ولو قال الرجل: "لم أعلم أنّي مؤمن أم لا" فقد كفر. لأنه شكّ في إيمانه، ومن شكّ في إيمانه فهو كافر. لأنّ الإيمان لا يصحّ إلّا بالإقرار باللسان وبالتصديق بالجنان.¹³ وهذا المتكلم لم يقرّ بلسانه أنّه مؤمن، ولم (يصدّق)¹⁴ بجنانه، فهو كافر. وكذا لو قال: أنا مرتدّ، وهذين (الكلمتين توقعان)¹⁵ الطلاق.

5- ولو قال أحد لأحد: "فوق رجائي من الله تعالى وتحت رجائي منك"¹⁶، فقد كفر. لأنه صار {67b} كمن قال: "إنّ في السماء (إلها)¹⁷ وفي الأرض (إلها)¹⁸"، قال الله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي فِي

7 ز ، م فكلما ظلمتني.

8 أ: هو.

9 ز ، م: (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) [الحشر، 19/59].

10 أ- لأنّ الإيمان عطية من الله تعالى، والله تعالى لا يسلب الإيمان من العبد.

11 ز ، أ: بها.

12 أ - فالله تعالى ليس بظالم.

13 أ+ قال النبي صلى الله عليه وسلم: "الإيمان إقرار باللسان وتصديق بالجنان". هذا القول ليس بحديث، إنما هو قول مشهور مرّ في "العقيدة الطحاوية". انظر: شرح العقيدة الطحاوية لابن أبي العزّ، بيروت 2/505/1999.

14 أ: تصديق.

15 أ: المتكلمين توقع.

16 أ: رجائي فوق من الله تعالى وتحت رجائي منك.

17 أ: إله.

18 أ- إلها.

السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ ﴿19﴾ [الزخرف، 84/43]. ولو قال "رجائي من الله تعالى ومنك" فهو خوف من الكفر، يستغفر الله، ولا شيء عليه (من الطلاق).²⁰

6- ولو قال لشعر النبي عليه الصلاة وسلام "شُعْبَةٌ" فهو خوف من الكفر، لأنّه جعل شعر الأنبياء حقيراً. وليس فيهم حقير، يستغفر الله، ولا شيء عليه.

7- ولو قال لمسجد (مُسَجِّد) ²¹ فهو خوف الكفر. وقيل هي كلمة عظيمة من كلمات الكفر، لأنّه (حَقَّرَ بَيْتَ اللَّهِ) ²²، وبيث الله تعالى عظيمة ليس بحقيرة ²³، ومن حَقَّرَ (ما عَظَّمَهُ) ²⁴ الله فهو كافر، كما قال الله تعالى: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾ [الجن، 18/72].

8- ولو قال أحد لأحد: "الله خلقك (لتظلم) ²⁵ التأس"، أو قال: "الله خلقك للظلم" فقد كفر. لأنّه زعم أنّ الظلم خير أو كأنّه قال: "إنّ الله تعالى يحبّ الظلم". وهذا دليل الكفر، (قال الله تعالى): ²⁶ ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾ [آل عمران، 57/3، 140].

9- ولو قال: "إني أشرب خمرًا، فلو كان الخمر حرامًا بمنعني الله تعالى منه" فهو كافر. لأنّه زعم أنّ الله تعالى لم يحرم الخمر، وهذا دليل الكفر.

10- ولو قال أحد لأحد: "إنّ لفلان نعمة كثيرة، وأنا لم أملك ذلك" (فجاوبه آخر وقال) ²⁷: "هذا حكم الله، إنّ الله لم (يحبّك) ²⁸ (فقاتل) ²⁹ الله"، أو قال المجاب: "رُحِّ فقاتل الله تعالى" يكفر المجاب. لأنّه تكلم بكلمة لا يتكلّمها إلّا الكافر، لأنّ الله تعالى قادر وقاهر، لم يقدر أحد (أن يقاتله) ³⁰.

19 م ، ز - (وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ).

20 أ ، ز - من الطلاق.

21 ز ، م : مسجديك.

22 أ : حقير بيوت الله.

23 ز : أي وبيث الله تعالى والله عظيمة.

24 أ : معاظم.

25 ز : ليظلم، م : لظلم.

26 ز ، م - قال الله تعالى.

27 ز ، م : وقال الآخر.

28 أ : تحبه، ز : يحبه.

29 ز : فبغض، م : فعصى.

30 أ : علي فقاتله.

11- ولو قال أحد لأحد: (خطبتي أو أعجبتني)³¹ حتى (كدت أن أكفر)³² فقد كفر. لأنه (وطن)³³ قلبه على الكفر، ودليل توطن قلبه على الكفر لفظه وإقراره، لأنّ الإقرار لا يجري على اللسان إلا بتوطن القلب.

12- ولو قال أحد لأحد: "إن قيل لي إن فلانا في الجنة أنا (لا)³⁴ أدخل الجنة" فقد كفر في الحال. لأنه لا يدخل الجنة إلا عباد الله (الصالحون)³⁵. ومن لم يحب من أحبه الله {68a} تعالى، ومن لم يبغض من أبغضه الله تعالى فهو كافر، لأنه يبغض من أحبه، وهذا دليل الكفر.

13- ولو قال: "يا ليت الرّنا واللّواطة كانا حلالا" فقد كفر. لأنه (لم يرض بقضاء الله تعالى وأمره و)³⁶ من لم يرض بقضاء الله وأمره فهو كافر.

14- ولو قال أحد لأحد: "لم لا تصلي؟" فقال له ذلك الرجل: "صلوتك تكفيني"، أو "ماذا يجيء من الصلوة"، أو "الدراهم أو (الذهب)³⁷ خير من الصلوة"، أو "إن دخلت الجنة بصلوتك فأمسك بزئلك وأدخل معك الجنة" فقد كفر. لأنه خفف طاعة الله تعالى، ومن خفف طاعة الله تعالى فهو كافر. لأنه لم يرض بما حكم الله تعالى، ولأنّ المؤمن لا يصحّ إيمانه إلا بالصلوة، قوله تعالى: ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ﴾ [البقرة، 3/2] (دليل على هذا)³⁸. وقال النبي عليه السلام: "من أنكر الصلوة فهو كافر"³⁹.

15- ولو أنّ أحدًا قرأ سورةً من كتاب الله تعالى مرارًا كثيرةً فقال له إنسان: "كم تقرأ هذه السورة"، أو قال: "أغيبت هذه السورة (فقد)⁴⁰ كان مستهزأ بكلام الله تعالى ومخففا له، ومن استهزأ بكلام الله تعالى فهو كافر لا شك فيه.

16- ولو قال أحد لأحد: "تعال نمضي إلى مجلس العلم والعلماء"، فقال الآخر: "ما لي في مجلس العلماء حاجة"، أو "(ما)⁴¹ فيه فائدة"، أو قال: "ما في العلم والعلماء فائدة" فقد كفر. لأنّ من لم يحب (مجلس

31 أ: غظتني أو حجنتني.

32 ز: ذكرت الكفر.

33 أ: بطن.

34 ز، م: لم.

35 ز، م: الصالحين.

36 ز، م: لم يرض بقضاء الله تعالى وأمره و.

37 م: الدنانير.

38 ز، أ: دليل على هذا.

39 هذا ليس بحديث

40 أ: فقد كفر.

العلم⁴² فلم يحبّ الأنبياء، ومن لم يحبّ الأنبياء فلم يحبّ الله تعالى، (ومن لم يحبّ الله تعالى)⁴³ فهو كافر.

17- ولو قال أحد: "أنا بريء من الله ورسوله إن فعلت كذا"، فقد فعل ذلك (أو يفعل ذلك)⁴⁴ فهو كافر. لأنّه ليس في كلمات الكفر أعظم من هذه الكلمات. لأنّ الكفار كلّهم بريؤون من الله ورسوله، والله بريء منهم. (فيذا أقرّ أحدٌ بأنّه بريء من الله ورسوله)⁴⁵ فلا شكّ أنّه كافر.

18- ولو قال قائل: "لم ينبغي لأحد أن يحلف كاذبا أو صادقا"، فهذه {68b} من لفظ الكفر، يستغفر الله، ولا ذنب عليه.

19- ولو قال أحد: "كان ينبغي أن يقدر الله تعالى هذا هكذا" فقد كفر. وكذلك لو قال: "ينبغي"⁴⁶ أن يكون أمر الله تعالى هكذا" يكفر. لأنّه صار كمن (طعن)⁴⁷ حكم الله تعالى، وزعم أنّ الله تعالى فيه قلة تدبيره وتقديره، فالله سبحانه وتعالى (عزّ وجلّ)⁴⁸ (منزّه)⁴⁹ عن هذا.

20- ولو أنّ أحدا حدّث من حديث غائب فقال: "فلان الغائب (خسر أو غنم)⁵⁰ أو مرض أو (تخاصم)⁵¹ أو (يجيء اليوم هذا)⁵²" وما أشبه هذا، فجرى قضاء الله تعالى وقدره كما قال. فقال الآخر له: "هل تعلم الغيب"، فقال: "نعم"، يكفر الذي قال "نعم". لأنّه زعم أنّه يعلم الغيب، ولا يعلم الغيب إلاّ الله تعالى. إنّ الله تعالى نهي رسوله (صلّى الله عليه وسلّم)⁵³ عن (قول الغيب)⁵⁴ حيث قال الله تعالى، وهو عزّ من قائل: ﴿قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبُ﴾ [الأنعام، 50/6]. وقيل

41: أ: لا لي.

42: أ: مجالس العلماء.

43: أ-ومن لم يحبّ الله تعالى.

44: ز، م: -أو يفعل ذلك.

45: ز، م: فيذا أقرّ أحدٌ بأنّه بريء من الله ورسوله.

46: أ: يا ليت.

47: أ: أنكر.

48: ز+عزّ وجلّ.

49: م+منزّه.

50: ز: خير أو غنى، م: خبير أو غنيم.

51: ز: تخاصم أغنيهم.

52: ز: سيجيّ يوما أو يجيّ يوما هذا.

53: ز، م: صلّى الله عليه وسلّم.

54: أ: هذه الكلمات.

يكفر⁵⁵، لأنه زعم أنه إله من دون الله تعالى. (لأنَّ الله)⁵⁶ هو الذي يعلم الغيب، ولا يعلم الغيب إلا الله (سبحانه وتعالى)⁵⁷.

21- ولو قال أحد إذا سمع الأذان أو قراءة القرآن: "ما هذه (المشغلة)"⁵⁸ فهذه كلمة الكفر. يستغفر الله (ولا شيء عليه)⁵⁹.

22- ولو قال أحد: "ما دام فلان حيًا فلا همّ ولا غمّ عليّ" فهذه كلمة الكفر، يستغفر الله.

23- ولو قال أحد لأحد: "إن لم تكن مؤمنا (فكن) كافرًا" يكفر القائل. لأنه دعى إلى غير دين الإسلام، وذلك (من عمل الفراعنة)⁶¹ والكفار، (يشبهه)⁶² نمرود وفرعون وشداد وغيرهم من الكفار، عليهم اللعنة.

24- ولو قال (أحد لأحد)⁶³: "لا تخاصم عالما هو عالم (فأعزّه)"⁶⁴، فقال "ما أمتع إن كان من أهل العلم" وأراد بهذه الكلمات تذييل (علمه)⁶⁵، فقد كفر. يستغفر الله (تعالى)⁶⁶.

25- ولو قال أحد: "إنّ الدنيا نقد والآخرة نسيئة، والنقد خير {69a} من النسيئة"، أو قال: "الدنيا معجّلة والآخرة مؤجّلة، فالمعجّلة خيرٌ من المؤجّلة" فقد كفر. لأنه (بدل)⁶⁷ كلام الله تعالى، (حيث)⁶⁸ قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ﴾ [المؤمن، 39/40]، وقيل يستغفر الله (ولا شيء عليه)⁶⁹.

55 ز ، م +السائل.

56 أ: إلا لا.

57 أ+سبحانه وتعالى.

58 ز ، م: المشغلة.

59 ز ، م +ولا شيء عليه.

60 ز: فكان.

61 م ، ز: كفر الفراعنة.

62 أ: أشبهه، م: تشبه.

63 م ، ز +أحد لأحد.

64 أ: أو غيره.

65 م: عليه.

66 ز +تعالى.

67 ز ، م: يدلّ.

68 ز ، م +حيث.

69 أ: غير.

26- ولو قال أحد لأحد: "لم لا تصلي؟"، فقال: "عجزنا من الصلوة" فقد كفر (في الحال).⁷⁰ لأنّ المؤمن لا يصحّ إيمانه إلاّ بالمحافظة على الصلوات. قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا﴾ [النساء، 103/4] (أي فرضًا موقتًا)⁷¹. وقيل يكفر، لأنّه (خفف)⁷² أعظم العبادات.

27- ولو قال أحد: "لو لم يأكل آدم من الشجرة في الجنّة لما شقينا" يكفر. لأنّه زعم (غلط بداية)⁷³ آدم عليه السلام، وقلة عقله. ولأنّه لم يرض (بتقدير الله تعالى، ولم يؤمن بقضاء الله تعالى)⁷⁴.

28- ولو قال أحد لأحد: "أعطني في هذه الدنّيا حنطة أعطيتك في الآخرة (ما سواها)⁷⁵ من سائر الأشياء". وهذه كلمة الكفر، يستغفر الله تعالى. وقيل يكفر، لأنّه قد زعم أنّه قادر في الآخرة ما يريد، وذلك محال كما قال الله تعالى: ﴿يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ﴾ [الانفطار، 19/82]

29- ولو قال أحد: "إنّ السّواك سنّة الأنبياء عليهم السّلام"، وقال الآخر: "نعم، (هو سنّة)⁷⁶ لكن لا (أستاك)⁷⁷ فهو (كفر)⁷⁸، يجب عليه الاستغفار لا غير. وروي عن مقاتل بن سليمان: ولو قال أحد أنّ السّواك ليس بسنّة الأنبياء فقد صار كمن (قاتل و)⁷⁹ حارب سائر الأنبياء، ومن حاربهم فهو كافر.

30- ولو أنّ أحدا تبرأ من دين (اليهود)⁸⁰ أو من دين (النّصارى)⁸¹ وأسلم واختار الإسلام، فقال له مسلم: "(بما أصابك في دينك)⁸²، وأيّ عيب رأيت في دين اليهود أو النّصارى حتى أسلمت؟" فقد كفر القائل. لأنّه زعم أنّ دين اليهود والنصارى {69b} حقّ، وذلك كفر، كما قال الله تعالى: ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾ [آل عمران، 85/3].

70 ز ، م +في الحال.

71 ز ، أ +أي فرضًا موقتًا.

72 أ ، م +خفف.

73 أ: برؤية، م: برائية.

74 م: بقضاء الله و تقديره تعالى.

75 م -ما سواها.

76 أ +هو سنّة.

77 ز: يستاك، م: نستاك.

78 أ: كافر.

79 أ +قاتل و.

80 ز: اليهودي.

81 ز: النّصراني.

82 أ: ما أصاب دينك.

31- ولو أنّ أحدا يعلم أحدا كلمة من كلمات الكفر، أو كلمة الردّة فقد كفر في الحال. لأنّه أقرّ بلسانه، وعلم (غيره)⁸³ ما (وطن)⁸⁴ عليه قلبه.

32- (ولو قال أحد لمن يحدث العلماء: "بارك الله في كذبك" فقد كفر. لأنّه استهزء بعلم العلماء، وذلك خطر عظيم)⁸⁵.

33- ولو قال أحد: "إنّ فلانا في عيني (وفي عين الله تعالى)⁸⁶ كاليهودي" فإن كان ذلك الفلان مسلما فقد كفر القائل. لأنّه شبه مؤمنا بكافر. و(قيل يكفر، لأنّه)⁸⁷ شبه عينه بعين الله تعالى. والله ليس له شريك ولا نظير، كما قال الله تعالى: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [الشورى، 11/42]⁸⁸

34- ولو أنّ أحدا شتم الله تعالى أو نبيا من أنبيائه، أو شتم التوراة أو الإنجيل أو الزبور أو الفرقان أو كلام الله تعالى فقد كفر (في الحال)⁸⁹ وصار مرتدا. يحلّ قتله وتبين زوجته منه. فإن أسلم بعد (الشتم)⁹⁰ صح إسلامه (و)⁹¹ حبطت أعماله السابقة. فإن طلق زوجته بعد الردّة و(بعدها)⁹² أسلم وجدّد إيمانه لم يقع الطلاق عليها كما قلنا في ابتداء ألفاظ الكفر.

35- ولو شتم الصلوة أو الصوم أو الحجّ أو الزكوة أو طاعة من طاعات الله تعالى يكفر في الحال، ويقع (على زوجته طلاق)⁹³ عند (محمد)⁹⁴ وعامة أهل الفقه. وإذا جدّد إيمانه ينبغي له أن يجدّد نكاح زوجته بعد انقضاء العدة. وإن طلقها بعدما (تكلم بهذه الكلمات)⁹⁵ ثلثا لم يقع عليه شيء سوى (الأولى)⁹⁶.

36- ولو شتم فم المؤمن أو أنفه يكفر. وقيل يكفر بسبّ الفم، لا بسبّ الأنف. لأنّ الفم موضع الإيمان والقرآن، (فمن شتمه فقد شتم الإيمان والقرآن)⁹⁷. وذلك كفر، ويقع الطلاق على امرأته. واختلفوا في

83 ز: غير.

84 أ: ووطن.

85 أ+ولو قال أحد لمن يحدث العلماء: "بارك الله في كذبك" فقد كفر. لأنّه استهزء بعلم العلماء، وذلك خطر عظيم.

86 م-وفي عين الله تعالى.

87 أ+قيل يكفر، لأنّه.

88 أ-(لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ).

89 أ في الحال.

90 أ: السبّ.

91 م، ز: لأنّه.

92 أ: بعدما.

93 م: الطلاق لزوجته، ز: طلاق زوجته.

94 أ: أبي يوسف.

95 ز: يريده الكلمة.

96 أ: الاوّل.

97 ز: ومن شتم القرآن فقد شتم الإيمان ومن شتم الإيمان فقد شتم الله تعالى.

أفواه الكفار. قال أبو حنيفة رحمه الله: يكفر بسب أفواه الكفار، لأن أفواه الكفار {70a} موضع ذكر الله تعالى، ومن أعز الله فليعزّ موضع ذكره. (وقال أبو يوسف ومحمد -رحمهما الله-)⁹⁸: لا يكفر، لأن أفواه الكفار مواضع كلمات الكفر، فلا يكفر أحد بسبهم، (بل يستغفر الله، ولا شيء عليه)⁹⁹. و قول أبي حنيفة قول عمر وابن عباس¹⁰⁰ وعثمان وعبد الله بن مسعود رضي الله عنهم. (وقولهما قول عليّ ويزيد بن صالح و زبير بن عوف -رحمهم الله-)¹⁰¹، وبه أخذ مالك.

37- ولو شتم (حيوانا من)¹⁰² المأكولات (وحيوانا من المركوبات)¹⁰³، فعند أبي حنيفة يكفر، لأنه شتم نعم الله تعالى، وذلك كفر عظيم. (وقال أبو يوسف ومحمد)¹⁰⁴ لا يكفر، بل يستغفر الله، ولا شيء عليه. ولو شتم حيوانا لم يؤكل (لحمه)¹⁰⁵ كالكلب وخنزير لا يكفر في قولهم جميعا، (كما ذكر في أصول الفقه وقاضحان)¹⁰⁶. وروي عن ابن عباس (رضي الله عنه)¹⁰⁷ أنّ من شتم كلبا فقد كفر. لأنّ الكلب يباع ويشترى، ويهدي ويورث، فصار نعمة من نعم الله تعالى. كما قال الله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾ [البقرة، 29/2].

38- (ولو سبّ طعاما بكلمة الجماع يكفر)¹⁰⁸. ولو شتم بكلمة حقيرة لا يكفر، (ولا يجوز)¹⁰⁹ أن يقول (أنقصك)¹¹⁰ الله أو لعنك الله تعالى.

واختلفوا في (الشتيمة)¹¹¹ كيف يكون. قال بعضهم: أنجس (الشتيمات)¹¹² أن يشتم بكلمة الجماع. وقال بعضهم: أنجس الشتيمات أن يتكلم بكلمة نجاسة، نحو أن يقول: أبول (في فمك)¹¹³ أو (بول الكلب في فمك)¹¹⁴.

98 ز ، م: قالوا.

99 أ-بل يستغفر الله، ولا شيء عليه.

100 أ: مسعود.

101 م ، ز -وقولهما قول عليّ ويزيد بن صالح و زبير بن عوف -رحمهم الله-.

102 أ -حيوانا من.

103 ز -وحيوانا من المركوبات.

104 م: قالوا.

105 م +لحمه.

106 أ -كما ذكر في أصول الفقه وقاضحان.

107 م -رضي الله عنه.

108 م -ولو سبّ طعاما بكلمة الجماع يكفر.

109 أ: نحو.

110 ز ، م: أنصفك.

111 ز: الشتمة.

112 ز: الشتمة.

113 ز: فيك.

39- وأما سبَّ الله تعالى أو الأنبياء أو القرآن والكتب المنزلة أو الصلوة والزكوة أو الحج وما أشبه ذلك، فبأيّ كلمة سبَّ بها أو بشيء من هؤلاء فقد (كفر)¹¹⁵، عامداً كان أو غير عامدٍ أو (مستهزئاً كان أو لاعباً أو ناسياً)¹¹⁶.

وكذلك من تكلم بكلمة من سائر الكلمات الكفر. وحكم الرجال والنساء واحد، ومن تكلم بكلمة من هذه الكلمات ولم يثبت عنها فلا إيمان له¹¹⁷، فينبغي لأهل الإيمان أن يحفظوا ألسنتهم من هذه الكلمات (لكي لا يضيع إيمانهم ويحبط أعمالهم)¹¹⁸ ويستحقون بذلك العذاب الأليم.

نسأل الله تعالى أن يعصمنا {70b} من هذه الكلمات، إنّه مجيب الدعوات.

تجديد الإيمان¹¹⁹

اجتمعت الأمة -رحمهم الله- أنّ كلّ من كان من أهل الإيمان ينبغي له أن يجدد إيمانه بالاستغفار والشهادة والتوبة، لعلّه لا يحرم الإيمان. و(أجمعوا)¹²⁰ على من تكلم بهذه الألفاظ دائماً (فإيمانه صحيح)¹²¹، وهذه الكلمات (يقراها)¹²² العبد ليلاً ونهاراً أو قائماً أو قاعداً: "اللهمّ إن دخل الشكّ في إيماني ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله. اللهمّ إن دخل (كفر)¹²³ في (إسلامي)¹²⁴ ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله. (اللهمّ إن دخل شرك في توحيدي إياك ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله)¹²⁵. (اللهمّ إن دخل الشبهة في معرفتي ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله)¹²⁶. اللهمّ إن دخل نفاق في طاعتي إياك ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله. اللهمّ إن دخل الرياء والعجب في عملي ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله.

114 ز ، م: يبول الكلب.

115 ز: كفر في الحال و يقع زوجته طلاقا باينا.

116 أ: ناسيا مستهزئا كان أو لاعبا.

117 وفي هامش أ: لقوله عليه السلام من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليقل خيرا أو ليسكت.

118 أ: التي تضيع إيمانه وتحبط أعماله".

119 أ+تجديد الإيمان.

120 ز: اجتمعوا.

121 م: فإيمانه لا يغير، ز: وقائما لا يغير انه.

122 أ: يقول لها، م: يقرها.

123 ز ، م: الشرك.

124 م: إسلامي وتوحيدي إياك.

125 أ+اللهمّ إن دخل شرك في توحيدي إياك ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله.

126 ز+اللهمّ إن دخل الشبهة في معرفتي ولم أعلم به تبت عنه إليك، وأقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله.

(تم الكتاب بعون الله)¹²⁷

(﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾ [آل عمران، 8/3]، يا مقلب القلوب والأبصار! ثبت قلبي على دينك وطاعتك، برحمتك يا أرحم الراحمين)¹²⁸

(فصل)¹²⁹

40- رجل قال: "الرجل النصرانيّ خير من هذا الرجل المسلم" والعياذ بالله فإنه يكفر.

41- رجل رأى غنيًا فقال: "أنا لا أرضى بهذه القسمة" كفر وبرئ من الله تعالى.

42- ولو أنّ نصرانيًا أسلم وله (والد)¹³⁰ نصرانيّ قُرب من الموت فقال: "يا ليتني ما أسلمت حتّى ورثتُ من أبي (وأمّي)¹³¹" يكفر من ساعته.

43- رجل قال لآخر: "أتخشى الله تعالى؟"، فقال: "لا (أخشى الله تعالى)¹³² في حال الغضب" صار كافرًا بالله تعالى العظيم.

44- من عاب عيب النبيّ عليه السلام في شيء أو قال: (شعره شعيرات)¹³³ يكفر.

45- ومن أراد بقلبه بغض النبيّ عليه السلام يكفر.

46- من كفر بلسانه {71a} طيِّعا وقلبه مطمئنّ بالإيمان كفر. ولا ينفع ما في قلبه، إذ الكافر إنّما يعرف بنطقه. فلو نطق بكفر يكفر عندنا وعند الله، ولو وقع في قلبه أنّه ليس بمؤمن لا يكفر ما لم يعتقد كفرا.

47- من لقّن إنسانا كلمة الكفر (كفر)¹³⁴ الملقّن، وإن كان على وجه اللّعب والضّحك.

127 أ+تم الكتاب بعون الله. | أ: انتهت النسخة.

128 ز+﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾، يا مقلب القلوب والأبصار! ثبت قلبي على دينك وطاعتك، برحمتك يا أرحم الراحمين.

129 ز+فصل.

130 ز: ولد.

131 ز+وأمّي.

132 م+أخشى الله تعالى.

133 ز: للشّعره شعيرة.

134 ز-كفر.

48- من أمر امرأة بأن ترتد حتى تبين من زوجها فهو كافر. (ومن) ¹³⁵ أفتى به فهو كافر، إن لم يكفر المأمور.

49- من قال: "السلطان هذا الزمان عادل" كفر. (لأنه) ¹³⁶ لا شك في جوره والجور حرام. ومن جعل حراما حلالا وعدلا فقد كفر. من قال لسلطان ظالم أنه عادل، قال أبو منصور الماتريدي: يكفر، وقال الإمام أبو القاسم: لا يكفر. لأنه عدل في شيء.

50- من تزوج امرأة بلا شهود فقال: (خدارا وبيغمير راکواه كوردم) ¹³⁷ يكفر.

51- نقل من "جامع الفصولين" ¹³⁸ و"واقعات" ¹³⁹: "رجل تزتر بزئار النصراني أو (تقلنس) ¹⁴⁰ بقلنسوة اليهودي باللعب" فإنه يكفر.

52- رجل دخل البيعة أو الكنيسة للزيارة كفر بالله تعالى العظيم. وكذلك لو تبرك برهبانهم فإنه يكفر، وكذا لو عمل عملا من خواص أمورهم المتعلقة بدينهم فإنه يكفر.

53- (وكذلك) ¹⁴¹ رجل دفع إلى الكفار تفاحة يوم النيروز موافقة لهم (يكفر) ¹⁴².

54- رجل قال لرجل: "أموال (أهل) ¹⁴³ الذمة ودمائهم حلال علينا" كفر، وكذلك لو قال: "شرب الخمر حلال".

55- رجل قال لآخر عند المتاجرة: "يا كافر" فإن كان الرجل كافرا فقد قال ما هو فيه، وإن لم يكن كافرا يرجع ما قال إلى القائل فيكفر، (لما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: "إنما امرئ قال لأخيه: "يا كافر" فقد باء بها أحدهما رجل تلك عمل الكلام إن كان كما قال وإلا رجعت عليه") ¹⁴⁴.

135 م: فان.

136 ز -لأنه.

137 هذه العبارة بالفارسية، ومعناها: "الله والنبي شاهدان".

138 "جامع الفصولين" لابن قاضي سماوه (توفي 1420/823).

139 "واقعات المقتنين" لعبد القادر بن يوسف (توفي 1674/1084).

140 ز -تقلنس.

141 م -وكذلك.

142 ز -يكفر.

143 م: هذه.

144 ز -لما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: "إنما امرئ قال لأخيه: "يا كافر" فقد باء بها أحدهما رجل تلك عمل الكلام إن كان كما قال وإلا رجعت عليه. | جاء الحديث في صحيح مسلم: "إنما امرئ قال لأخيه يا كافر. فقد باء بها أحدهما إن كان كما قال وإلا رجعت عليه" كتاب الإيمان، 111.

56- رجل (قال)¹⁴⁵: "نصدّق من الحرام ونرجو الثواب" يكفر.

57- ولو علم الفقير (دعائه من المعطي)¹⁴⁶ يكفر.

58- ولو قال أحد للآخر: "كلّ من الحلال"، فقال: "الحرام أحبّ إليّ" يكفر. وروي عن النبيّ {71b} عليه السّلام أنّه قال: "من اكتسب مالا من مأثم فتصدّق به (أو أنفقه)¹⁴⁷ في سبيل الله تعالى ذلك كلّه ألقاه النار"¹⁴⁸

59- رجل قال: "أنا ملحد" يكفر، لأنّ الملحد كافر. ولو قال: "ما علمت أنّه كفر" لا يعذر بالجهل.

60- من أكل طعاما حراما فقال: "بسم الله الرحمن الرحيم" يكفر. ولو قال (الحمد لله)¹⁴⁹ عند الفراغ لا يكفر. ولو قال ("بسم الله")¹⁵⁰ عند شرب الخمر وعند الرّزنا يكفر بالاتّفاق بلا شبهة.

(تمت الرّسالة)¹⁵¹ بعون الله الملك الوهاب، غفر الله له ولوالديه، وأحسن إليهما وإليه.

145 م +قال.

146 ز: ودعاه من العطي.

147 م: نفقة للفقراء.

148 جاء الحديث بلفظ: "مَنْ اكْتَسَبَ مَالًا مِنْ مَأْثِمٍ، فَوَصَلَ بِهِ رَجْمًا، أَوْ تَصَدَّقَ بِهِ، أَوْ أَنْفَقَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، جُمِعَ ذَلِكَ جَمْعًا، فَفُذِفَ بِهِ فِي جَهَنَّمَ". انظر: المراسيل مع الأسانيد لأبي داود السجستاني، بيروت 1986، ص 119.

149 ز +الحمد لله.

150 م +بسم الله.

151 م: تمّ الكتاب.